

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Greetje Bijl
Barbara Bulckaert
Lonneke Geerlings
Elaine Huygens
Laura Nys
Rose Spijkerman
Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
tel: 02030 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald. Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Een briefkaart sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis kan ook, dan ontvangt u een acceptgiro. Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij

Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)

Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Julie Carlier
julie.carlier@ugent.be
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazon.be
Evelien Rijsbosch (Atria)
e.rijsbosch@atria-kennisinstituut.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria-kennisinstituut.nl).

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa

Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk: Drukwerkdeal.nl
Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Natalie Zemon Davis en haar gezin rond 1955. Haar derde kind is dan nog niet geboren. Many thanks to Rosetta Robinson and Maria Calleja. © Natalie Zemon Davis

In dit nummer

/ Vroegmoderne Tijd /

- 3 “Ende dat jonckwijff heeft geseit.” De deelname van vrouwen aan criminele rechtspraak in Gouda, ca. 1450-1530
Nathan van Kleij

/ Kunstgeschiedenis /

- 8 ‘A true daughter of Ancient Britain’: gender and nation in John Everett Millais’s *The Romans Leaving Britain* (1865)
Gilles Weyns

/ VVG-bijeenkomst 2016 /

- 15 VVG-dag 15 april: tentoonstelling *Nederlandse schrijfsters uit de 19e eeuw*, algemene ledenvergadering VVG, lezing Marita Mathijssen en uitreiking Johanna Naberprijs

/ Interbellum /

- 17 Emotie, gender en macht. Emotienormen en expressies in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge (1927-1941)
Laura Nys

/ 19e eeuw /

- 23 ‘Vrouwenoverschot’ ter aanvulling van het onderwijzerstekort. De intrede van onderwijzeressen in de openbare lagere school in Groningen van 1878 tot 1900
Greetje Bijl

/ Genderview /

- 29 Natalie Zemon Davis – The pleasure of discovery and the pleasure of telling about it

/ Wikipedia /

- 35 Project Gendergap: meer vrouwen op Wikipedia
Michelle van Lanschot

/ Eerste golf /

- 36 Elise van Calcar-Schiötling (1822-1904). Op de grenzen van twee werelden
Marga Greuter

/ Service en boeken /

- 38 Met o.a. Atria jubileum, Nina Nijsten, *101 Vrouwen en de oorlog*

Onder historicae

Op de voorkant staat een beroemde *historica* met haar gezin. Met haar gezin? Waarom in hemelsnaam heeft de redactie voor deze foto van Natalie Zemon Davis gekozen? Zagen we ooit Einstein op de foto met zijn familie? Had die man eigenlijk wel een gezin? En waarom heeft de vrouw altijd wél een partner en kinderen?

Redacteuren Rose Spijkerman en Greetje Bijl kregen de kans om in gesprek te gaan met Natalie Zemon Davis (1928). Deze van oorsprong Amerikaanse *historica* is een van de eerste vrouwen die een prominente plek wist te veroveren in de universitaire wereld. Binnen veertig jaar heeft ze negen studies en meer dan zeventig artikelen gepubliceerd. Ze gaf les aan Brown, de Universiteit van Toronto, Berkeley en Princeton. Ze kreeg eervolle onderscheidingen in Amerika en Europa en was president van de American Historical Association. En ze is op hoge leeftijd nog steeds actief: momenteel richt ze zich op de geschiedenis van Suriname.

Maar, zoals bij ieder mens, heeft haar gezin ook een grote rol gespeeld. Niet alleen achter, maar ook vóór de schermen. Davis’ echtgenoot Chandler moest in de jaren vijftig – in de tijd van de foto op de cover – voorkomen voor het HUAC (House Un-American Activities Committee). Het was het hoogtepunt van de Red Scare – de jacht op communisten – en Davis en haar man hadden een pamflet gepubliceerd dat het HUAC bekritiseerde. Dus bevond het comité Chandler Davis schuldig aan communistische activiteiten. Het was overigens Natalie die het onderzoek voor het pamflet had gedaan en het had geschreven, maar haar man had de rekening van de drukker getekend.

Het resultaat was dat de paspoorten van het echtpaar Davis werden ingetrokken en Chandler moest voor de rechter komen. Hij werd ontslagen bij de universiteit waar hij werkte, begon een rechtszaak tegen het HUAC en moest uiteindelijk 5 maanden de gevangenis in. In de jaren zestig besloot het gezin naar Canada te emigreren.

Deze periode was vormend voor Natalie Zemon Davis, als persoon maar zeker ook voor haar werk. Dat legt ze uit in het interview. Waarmee ik wil zeggen dat het persoonlijk leven niet los staat van een professionele carrière; niet bij vrouwen, noch bij mannen. Zo was Albert Einstein (1879-1955) getrouwd met de Servische natuurkundige Mileva Mariæ (1875-1948). Zij was moeder van zijn drie kinderen én een klankbord bij het tot stand komen van Einsteins relativiteitstheorie.

Dit is geen pleidooi voor het gezin als hoeksteen van de samenleving; ik wil slechts laten zien dat een mens (v/m) nooit helemaal alleen de top bereikt. Zoals Davis zegt: “Je moet – zeker in moeilijke tijden – solidariteit, kameraadschap en netwerken zoeken van mensen die om je geven.” En zo het mannelijk ego overstijgen.

Kirsten Zimmerman, hoofdredacteur *Historica*

De deelname van vrouwen aan criminele rechtspraak in Gouda, ca. 1450-1530¹

‘Ende dat jonckwijff heeft geseit’

Vrouwen in laatmiddeleeuwse steden lijken in eerste oogopslag minder betrokken te zijn geweest bij de stedelijke rechtspraak. Maar hun deelname aan rechtspraak is veelzijdig en komt vaker voor dan veelal wordt aangenomen. In dit artikel wordt onderzocht hoe en in hoeverre vrouwen toegang hadden tot de rechtszaal en de rechterlijke procedure bij criminele rechtspraak in laatmiddeleeuws Gouda. Dit gebeurt door middel van een gedetailleerde blik op enkele rechtszaken waarbij vrouwen betrokken waren als gedaagde; soms als misdadigster, als getuige en soms als beide.

/ Nathan van Kleij /

Op 3 januari 1521 werden drie personen voor de rechtbank van Gouda geleid. Het ging om Wouter Evertszoon, zijn vrouw en zijn dochter. Ze werden veroordeeld wegens een valse beschuldiging. Zowel Evertszoon als de twee vrouwen hadden Cornelis Janszoon beschuldigd van de verkrachting van zijn eigen dochter. Dat zou drie jaar daarvoor hebben plaatsgevonden, maar bewijs kon niet worden geleverd. Desalniettemin zat Janszoon wel een dag ten onrechte gevangen. Alle drie de valse beschuldigers moesten daarom in het openbaar schuld bekennen; Janszoon om vergiffenis vragen; hem vier toortsen schenken voor op het altaar van het Heilig Sacrament; hem schadeloos stellen voor de opgelopen schade van een dag niet werken en een som geld betalen aan de stad.²

Dit vonnis maakt duidelijk dat zowel Evertszoon als zijn vrouw en dochter zich hadden uitgesproken over Cornelis Janszoon en blijkbaar gezamenlijk een valse beschuldiging hadden gedaan. Uit het vonnis blijkt ook dat ze hiervoor samen moesten boeten. Dit soort voorbeelden, waarin vrouwen of gezinnen worden aangehaald, komen niet vaak voor in de overgeleverde rechterlijke documenten van Gouda. In eerste instantie lijkt het dat de Goudse rechtbank, de **vierschaar** genaamd, overwegend door mannen werd gebruikt. De specifieke bronnen waarin vrouwen en gezinnen worden aangehaald werpen echter een ander licht op deze voor de hand liggende con-

De 'vierschaar' was een veelgebruikte naam voor het gerecht en rechtszalen. Het verwijst naar de vroegere ruimte voor rechtspraak, die werd gevormd door vier 'scharen' (zoals houten schotten of touwen) die een ruimtelijke afbakening vormden.

Het stadhuis in Gouda, waar vanaf ca. 1450 recht werd gesproken in de vierschaar.

statering. Vrouwen maakten op alle mogelijke manieren gebruik van de rechterlijke ruimte en de rechterlijke procedure. Zij deden dit niet alleen door terecht te staan, maar ook om recht te halen, te getuigen of als publiek een zaak te aanschouwen. Voorbeelden van vrouwelijke deelname bij rechtspraak zijn dus voorhanden. Toch zijn grondige onderzoeken van juridische documenten voor het daadwerkelijke gebruik van rechtspraak door vrouwen nog schaars en pas recent opnieuw onder de aandacht gekomen.³

In beter gedocumenteerde gebieden, voornamelijk met betrekking tot Franse, Spaanse en Italiaanse steden, is de rol van de vrouw binnen een instituut als de rechtbank goed belicht. Dit artikel richt de blik op de Lage Landen, in het bijzonder op de stad Gouda. Hoewel Gouda binnen Holland, naast steden als Leiden, Haarlem en Dordrecht, vooral economisch een vrij aanzienlijke positie bekleedde, valt deze stad in het niet bij grote middeleeuwse steden als Gent of de Italiaanse steden. Daarom verbreedt dit artikel de blik op de participatie van vrouwen in de rechtszaal en de rechterlijke procedure niet alleen met de laatmiddeleeuwse Lage Landen, die op dit gebied minder bestudeerd zijn, maar tevens met een veel minder omvangrijke stad.

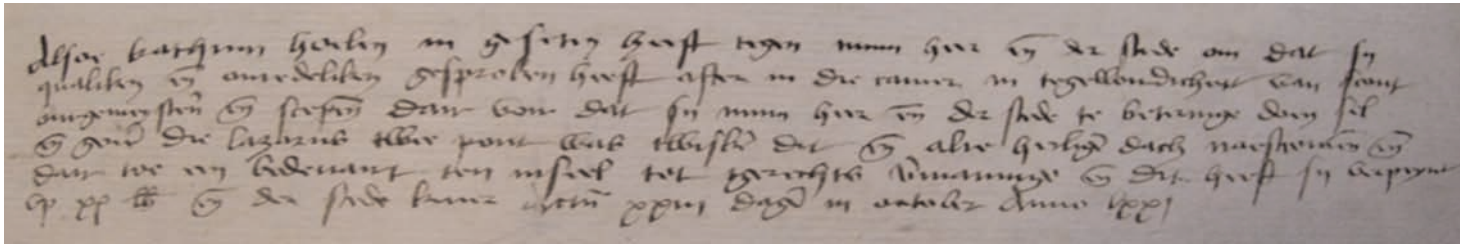
In talloze publicaties over gender en criminaliteit is bevestigd dat gezien de hoeveelheid

bronnen en de daarin verstrekte informatie kan worden geconcludeerd dat vrouwen in middeleeuwse strafzaken ondervertegenwoordigd waren.⁴ Dit staat in contrast met de constatering van een sterke vertegenwoordiging van vrouwelijk criminaliteit in de zogenaamde vroegmoderne tijd.⁵ In Gouda heeft 8,6 procent van alle beschikbare criminele vonnissen tussen 1447 en 1539 betrekking op een aangeklaagde vrouw, oftewel 48 van de in totaal 561 behandelde zaken.⁶ Hoewel met behulp van dit soort aantallen kan worden bevestigd dat zaken over vrouwelijke misdadigers minder voorkwamen, zegt dit weinig over de inhoud van dit soort zaken. Zodoende zegt het weinig over de daadwerkelijke deelname aan rechtspraak. Daarnaast missen we zo de participatie van vrouwen als getuige en als publiek. De kwalificatie van vrouwelijke toegang tot en participatie bij de rechterlijke procedure is dan ook alleen te achterhalen door de overgeleverde bronnen nauwkeurig te bestuderen, alsmede door de rechterlijke structuur in acht te nemen. Om met historica Martha Howell te spreken: “Gender is not solely the product of a particular legal discourse but of multiple and competing discourses, and it thus cannot be reduced to the personal attributes necessary to a single role defined by law.”⁷

Volgens historica Barbara Hanawalt hadden vrouwen betrekkelijk weinig toegang tot pu-

bron: <http://static.skylyn.nl>

>>

blieke arena's zoals de universiteit, de grotere markten, bestuurlijke instanties en de rechtsruimte. Volgens haar werden vrouwen in publieke ruimtes sterk gemarginaliseerd.⁸ Hana-walt maakt hierbij een essentieel punt in het bestuderen van de vrouwelijke rol in de laat-middeleeuwse stedelijke samenleving. Juist de handelingen en aanwezigheid in die ruimten werden door juridische instanties opgetekend en het zijn de juridische overleveringen die ons het meeste kunnen vertellen over de middeleeuwse samenleving. De historicus Daniel Lord Smail beweert, in zijn onderzoek naar de 'consumptie' van rechtspraak in middeleeuws Marseille, dat de rechtszaal een platform bood voor communicatie over juridische praktijken. Daarbinnen werd zowel de legitimatie als acceptatie van rechterlijke autoriteit geconstrueerd door de deelname aan rechtspraak door verschillende participanten. Volgens Smail was de aanwezigheid van vrouwen en hun gebruik van de rechtsruimte daarbij juist vanzelfsprekend, hoewel nog nauwelijks onderzocht.⁹

Het is geenszins mijn intentie om vrouwelijke betrokkenheid als een geheel losstaande casus te zien. Vrouwelijke participatie bij rechtspraak was onderdeel van een brede rechterlijke structuur waarbinnen juridische praktijken plaatsvonden. De mate van toegankelijkheid was hiervan een belangrijk onderdeel. Dit kan in letterlijke en dus fysieke of zintuiglijke zin worden beschouwd, maar het is ook de vraag in hoeverre de taal van vrouwen werd verwerkt in juridische documenten, opgesteld door de rechterlijke autoriteiten. Daarbij wil ik aantonen dat de vrouw onderdeel was van algemene deelname aan het rechtsproces in een stad zoals laatmiddeleeuws Gouda. De vrouw was, net zoals de man dat kon zijn, participant bij juridische praktijken. Het oud rechterlijk archief van Gouda biedt daarbij materiaal om individuele vrouwen te onderzoeken. In de voorschriften voor de rechtsruimte en binnen de in het gerecht opgestelde documentatie (zoals vonnissen) valt een structurele aanwezigheid van vrouwen waar te nemen.

Een deel van de rechterlijke structuur is vastgelegd in de normatieve bronnen en de documenten die de rechterlijke autoriteiten tijdens de rechtsprocedure produceerden. Hierbij moet worden benadrukt dat in beide gevallen de juridische documenten die dit onderzoek mogelijk maken geen volledige weergave van de werkelijkheid zijn. Ze zijn zorgvuldig opgesteld als narratief, vol juridische logica en een zeker niet te onderschatten esthetiek.¹⁰ De documenten dienden immers als legitimatie van het rechterlijke oordeel en leggen de na-

Het vonnis met betrekking tot Kathryn Koelen, 23 oktober 1471.

Streekarchief Midden-Holland, Gouda, toegangsnummer 0002, Archief van het gerecht van Gouda, 1447-1811, inv. nr. 176, Criminele vonnis- of correctieboeken 1447-1558, f.38v.

druk op elementen die dat ondersteunen. Eén van de gevolgen was dat de essentie van getuigenissen wel werd benoemd, maar dat de overhoringen niet inhoudelijk werden aangehaald. Van de uitgebreide aantekeningen van getuigenissen zijn er helaas maar weinig overgeleverd. Zodoende valt vrouwelijke participatie voor ons niet goed waar te nemen. Maar deze valt wel te herleiden uit de overgeleverde vonnissen. Dit artikel zal aantonen dat in de rechterlijke documenten veel 'verborgen vrouwen' zitten, vrouwelijke deelnemers bij rechtspraak die bij kwantitatieve benaderingen niet worden meegenomen.

Allereerst zal ik een verklaring geven voor de vraag waarom er minder gevallen zijn waarbij we vrouwen in de rechterlijke bronnen kunnen waarnemen. De nadruk van dit artikel ligt vervolgens op de kwalitatieve en volledige deelname van vrouwen aan het rechtsproces, als misdadigster, slachtoffer, getuige of publiek.

De verborgen vrouw

In een Goudse zaak uit 1513 omtrent vermoedelijke aanranding – de jonge vrouw werd niet bij name genoemd en het gebeuren heeft om onbekende redenen niet tot een strafzaak geleid – werden de kreten van een meisje die op straat klonken door het gerecht vastgelegd. In de verslaggeving van de getuigenissen is drie maal de uitspraak "Broerken, laet my gaen!" te lezen. Het belagde meisje bood overduidelijk weerstand, maar kon niet loskomen van haar belager. Toen de man in kwestie doorhad dat het geen succes zou worden, vroeg hij aan het meisje: "suldy my dan morgen nyet beschaemen?"¹¹

Dit is een voorbeeld van een juridisch document waarin de juridische taal en esthetiek ervoor kon zorgen dat er wel of geen sympathie voor de misdaad of misdadiger ontstond. Zo kon een veelheid aan getuigenissen, die allen bevestigden wat de voorgaande getuige had beweerd, als herhalend patroon de naam van een gedaagde bezoedelen of begrip voor zijn of haar betrokkenheid genereren. In dit geval hebben drie getuigen de uitspraak van de jonge vrouw vastgelegd. Dit creëerde vermoedelijk sympathie voor de vrouw. Het is immers overduidelijk dat zij wilde loskomen. Tegelijkertijd tastte dit soort uitspraken de eer van de man aan, iets wat de aanrander blijkbaar ook

had begrepen in de nacht van het voorval, toen hij vroeg of ze zijn naam zuiver wilde houden. Daardoor zouden de getuigenissen hebben kunnen bijdragen aan het veroordelen van de misdaad.

Wanneer deze getuigenissen wel tot een vonnis leidden, werd de reeks aan opgeschreven getuigenissen ingekort. In dit geval zou bijvoorbeeld worden opgetekend dat verschillende vrouwen en een man hadden aangegeven dat het meisje deze woorden had uitgesproken. De vonnissen geven de verschillende individuen, inclusief de vrouwen, dan geen persoonlijke stem, ook al waren deze voorafgaand aan de uiteindelijke rechtspraak en vonnisvorming wel persoonlijk gehoord. Bij deze bewuste zaak getuigde Jannetgen Cornelis dat zij na het horen van de uitspraak, de deur open had gedaan en op straat had geroepen: "Ghy boef, wat wilt ghy dat meysgen doen!?" Op eens zien wij hier een vrouw die een andere vrouw in bescherming nam en nemen wij waar dat zij als individu door de schepenen (de rechters) is gehoord.

De overgeleverde documenten, vonnissen, zijn dus voornamelijk korte notities die veel informatie achterwege laten en niet het volledige rechterlijk proces laten zien. Tegelijkertijd biedt dit ook mogelijkheden. De vonnissen

Het zweren van een eed door een vrouw.
Oorsprong afbeelding onbekend.

waren namelijk te interpreteren voor contemporaine participanten van de rechterlijke procedure, bijvoorbeeld wanneer ze werden voorgelezen op het marktplein, vlak voor de rechtszaal. Wanneer een historicus zich het juridische vocabulaire en de totstandkoming van dit soort documenten eigen maakt, zijn aannames op basis van weinig overgeleverde tekst mogelijk. Juist omdat de bronnen zorgvuldig waren geconstrueerd op basis van normen, kan worden achterhaald wat relevant was om te benoemen en wat niet. Het is dan des te opvallender wanneer zekere details wel worden genoemd, zoals details met betrekking tot vrouwelijke individuen. Van veel zaken werden de getuigenissen niet bewaard of zijn ze niet overgeleverd. Daarom is niet de gehele vrouwelijke rol binnen de rechterlijke procedure waar te nemen, maar bieden deze specifieke bronnen de mogelijkheid om vrouwelijke representatie te onderzoeken in een context van groeiende rechterlijke legitimatie en de acceptatie daarvan, een proces wat in de late middeleeuwen vol aan de gang was.¹² Mijns inziens kan op basis van dit soort voorbeelden en met de kennis van juridische esthetiek worden geconcludeerd dat wanneer een vrouw in het vonnis-document werd genoemd, zij als getuige of als gedaagde was gehoord. Op deze wijze heeft zij wel in letterlijke zin toegang gekregen tot het rechtsproces, maar is zij niet volledig verwerkt in de daarbij geconstrueerde documentatie. Achter elke vrouwelijke getuigenis zat dus in principe een volledige deelname zoals die van Jannetgen Cornelis.

Een andere reden waarom de deelname van vrouwen (en mannen) vermoedelijk groter is geweest dan uit de bronnen blijkt, is dat niet alle vormen van deelname werden meegenomen in de documentatie. Veel bronnen zijn geconstrueerd binnen de muren van de afgezonderde en meestal afgesloten schepenkamers, ook wel raadkamers genoemd. En dat terwijl veel onderdelen van de rechterlijke procedure buiten deze ruimten plaatsvonden, zoals in de openbare vierschaar binnen het Goudse stadhuis of ‘onder de blauwe hemel’, buiten voor het stadhuis.¹³ De aanwezigheid van publiek valt daarmee grotendeels buiten beschouwing. In een tijd waarin de rechterlijke autoriteiten hun macht aan het opbouwen waren, was het openbare karakter een belangrijk element in het accepteren van de jurisdictie van de stedelijke rechtbank. Het publiek had in principe dus een rol bij het waarborgen van eerlijke rechtspraak.

Vrouwen bij het gerecht: als misdadigster

Vonnissen van criminele rechtspraak zijn samenvattend opgesteld. Zodoende zijn de misdaden niet altijd precies bekend. Zo kreeg Willemtgen van Rhijn in 1452 een verbanning van vijf jaar opgelegd vanwege “veel onnutte saken”, te vertalen als zaken die slecht of verkeerd waren.¹⁴ Vrij veel zaken die wel nader zijn toegelicht gaan over scheldpartijen door vrouwen. Daarbij maakte het weinig uit of de

‘Het Laatste Oordeel’ geschilderd door Jan van Brussel (gedateerd 1477 of 1499). Het paneel links onder verbeeldt een rechtszaak in een laatmiddeleeuwse vierschaar. Het hing oorspronkelijk in het Dinghuis (het middeleeuwse gerechtsgebouw) van Maastricht, maar nu hangt het in het stadhuis.

bron: wikipedia.nl

woorden voor andere vrouwen of mannen waren bedoeld. Lijsbeth Vrerick Vranckensdochter kreeg in 1483 van de schepenen te horen dat ze Cos Bertholomeeus, die ze had uitgescholden, in de raadkamer van het gerecht om vergeving moest vragen. Wanneer ze dat niet deed, stond daar een geldboete tegenover. Eenzelfde soort vergiffenis vond plaats bij de vierschaar toen Katrijn, de echtgenote van Evert Dirckszoon, de weduwe van meester Matheeus had uitgescholden.¹⁵ Overigens was het vragen om vergiffenis een veelvoorkomend onderdeel van het vonnis, waarbij dit meestal gebeurde voor de vierschaar en in een enkel geval in de raadkamer. Dit bevestigt het idee van historici zoals Smail dat de rechtszaal eveneens de geaccepteerde ruimte voor rechtspraak met betrekking tot vrouwen was.

Wat betreft de veroordeling van vrouwelijke misdadigers in Gouda gaat het in negentig jaar slechts om tientallen zaken. Een verklaring voor de ondervetgenwoordiging van vrouwen in rechterlijke documenten over criminele rechtspraak is te herleiden uit de juridische geschriften zelf, zoals Barbara Hanawalt heeft aangetoond. Volgens haar was het huishouden voor vrouwen een dusdanig significant onderdeel van hun leven, dat zowel hun misdaden als hun algemene betrokkenheid bij rechtspraak hiermee verbonden waren.¹⁶ De ruimtelijke beperking was een reden dat vrouwelijke misdadigheid in kleinere getale plaatsvond, in ieder geval in het publieke domein. Wanneer rechtszaken voorkwamen waarbij de

vrouw als gedaagde was opgeroepen, hadden deze overwegend betrekking op het huishouden, opvoeding of zaken als echtscheiding. Ook in Gouda zien we veel voorbeelden van kwesties die speelden rondom huishoudelijkheid, de markt of in de herberg – waar mensen vaak door vrouwen werden bediend. Wederom zeggen aantallen niet per se iets over de inhoud van deze gevallen. De historicus Trevor Dean beweert bijvoorbeeld dat diefstal door vrouwen weliswaar minder vaak voorkwam, maar dat zij qua karakter, bijvoorbeeld de mate van geweld, vrijwel overeenkwam met die van hun mannelijke equivalenten. Opmerkelijk was wel dat de interesse in huishoudelijke goederen bij vrouwen veel groter was, een gegeven dat het idee van een relatief beperkt vrouwelijk domein onderstreept.¹⁷ Het enige voorbeeld van diefstal door een vrouw in Gouda bevestigt dat idee. Hillegont Zweren (in 1522) had spullen uitgeleend aan een meisje, maar wilde deze terug hebben. Blijkbaar was dat nog niet gebeurd, waarna Hillegont het meisje op straat oppakte en haar kleding afpakte in ruil voor haar eigen afgedragen kleding.¹⁸

Vrouwen bij het gerecht: als slachtoffer

Omdat vrouwen zich in mindere mate in de publieke ruimte bewogen, werden veel hulpzoekende vrouwen ook ‘binnenshuis’ of binnen hun eigen gemeenschap geholpen, bijvoorbeeld bij de gilden waarbij zij of hun man waren aangesloten. Deze situatie lijkt te hebben >>

gegolden voor alle sociale lagen binnen de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving.¹⁹

Veel gevallen van misdaden in Gouda ten opzichte van de vrouw die wel voor het gerecht terecht kwamen, hebben eveneens betrekking op de huiselijke omgeving. Deze misdaden werden des te kwalijker beschouwd wanneer iemand ongenodigd het huis was binnengedrongen. In juridische bronnen over dit soort zaken komen wel degelijk verschillen voor tussen een mannelijk of vrouwelijk pleidooi. Mannen benoemden namelijk vaak hun taak als beschermer, terwijl vrouwen dikwijls hun zwakte benadrukten. Tegelijkertijd werd verdediging, desnoods met geweld, als hun goed recht beschouwd, zeker wanneer mannen over de grens van het huishouden waren getreden.²⁰

Zo was er ook de herberg, een ruimte die hoofdzakelijk het territorium van een vrouw was. Ondanks de vele mannelijke bezoekers, fungeerde de waardin als vrouw des huizes en woonde het herbergiersgezin er zelf ook. De waardin gold daar als een beschermster van de dienstmeisjes. Rond het jaar 1520 werd een Goudse waardin genaamd Aeff geconfronteerd met de aanranding van een daar werkende Marritgen. Nadat Michiel, nota bene de knecht van de schout, had gevraagd om een kamer en of een van de meisjes zijn bed kon klaarmaken, gooide hij Marritgen op het bed, betastte haar en maakte hij kenbaar de liefde te willen bedrijven. Zij wilde dit niet en begon te roepen en te schreeuwen. Een andere Marritgen, de dochter van Claes Geritszoon, schoot haar te hulp. Michiel maakte aanstalten om weg te gaan, maar wierp zich vervolgens op beide vrouwen en drukte hen tegen de grond. Claes Geritszoon hoorde het rumoer en kwam polshoogte nemen, waarna hij Michiel gebood de vrouwen los te laten, hetgeen hij weigerde. De beide vrouwen worstelden zich los, waarna Michiel een mes trok en alle drie de aanwezigen een scheur in hun kleding bezorgde. Geritszoon kon hem vervolgens overmeesteren met behulp van een van de gasten, Claes van Spiers. De laatste vroeg vervolgens aan Aeff: 'Heb ic hier nyet an misdaen?'. Maar Aeff de waardin bekende dankbaarheid: "U ghy trouwe." Daarop beloofde Marritgen het dienstmeisje Michiel de schoutenknecht aan te klagen.²¹

Bij deze zaak blijkt dat de herberg dan wel het domein van een vrouw was, het waren uiteindelijk twee mannen die in de rechterlijke documenten nadrukkelijk naar voren werden geschoven als de verdedigers van de belaagde vrouwen. Dat is in het geval van Claes Geritszoon niet zo verwonderlijk, hij verdedigde immers zijn dochter. Maar dat betekende blijkbaar niet dat de rol die de vrouwen van de herberg in deze zaak speelden onbelangrijk was. Omdat de betrokken vrouwen bij naam en met citaten in de juridische documentatie zijn verwerkt, kan worden geconcludeerd dat hun getuigenissen hielpen bij het vellen van een oordeel door het gerecht. In het opgestelde document wordt namelijk duidelijk dat de waardin de actie van Geritszoon en Van Spiers goedkeurde, waarmee het geweld van de twee

Prudentia instrueert wijsheid en voorzichtigheid aan jonge vrouwen. De afbeelding komt uit een 15^e-eeuws manuscript en wordt gebruikt als illustratie bij het project 'Women Negotiating the Boundaries of Justice: Britain and Ireland c.1100-c.1750' (<http://womenhistorylaw.org.uk>).

mannen kon worden verdedigd. Uit de getuigenverslagen blijkt eveneens dat het dienstmeisje zich van haar juridische positie bewust was: met zoveel getuigen had zij meer dan genoeg bewijsmateriaal om te kunnen beloven haar belager aan te klagen. Om onbekende redenen bieden de vonnisboeken helaas geen informatie over een afhandeling van de zaak, waardoor het uiteindelijke oordeel van het gerecht voor ons onbekend blijft.

Het huishouden had ook een juridische functie. De aanpak van rechterlijke autoriteiten bij zaken die betrekking hadden op de domestieke ruimte was niet alleen gebaseerd op juridische voorschriften. Zowel de rechters als zij die betrokken waren bij de rechterlijke procedure konden zelf kiezen of zij het huishouden in het geheel als uitgangspunt namen, of de individuen waaruit zij bestond. De in het begin genoemde Wouter Evertszoon en zijn gezin kozen voor het eerste.²² Dit verklaart eveneens waarom vrouwen minder vaak als individu naar voren komen in de juridische bronnen. Wanneer een huishouden terechtstond, werd immers vaak alleen de man des huizes bij naam genoemd. In veel bronnen wordt dan ook gesproken over 'de vrouw van', dochters of weduwen. Dat betekende niet dat individuele vrouwen niet als getuige waren gehoord, maar ze blijven buiten beeld wanneer, al dan niet noodgedwongen, alleen naar documenten zoals vonnissen wordt gekeken. Wanneer een vrouw wel als individu wordt genoemd, was zij óf de misdadiger zelf óf haar getuigenis was van doorslaggevend belang bij het reconstrueren en bestraffen van een misdaad.

Vrouwen bij het gerecht: als getuige

We komen zo tot de volgende rol die vrouwen konden bekleden bij rechtspraak: als getuige. Wederom zijn er in de vonnissen minder voorbeelden van vrouwelijke getuigen terug te vinden, maar dat betekende dus niet dat zij zelden werden gehoord of van weinig belang waren.

Na het hierboven besproken voorval in de herberg van Aeff de waardin, zijn de verschil-

lende betrokkenen in de vierschaar van Gouda verschenen. De daar opgetekende getuigenissen bevestigen dat en voorzien in voldoende informatie om de misdaad te reconstrueren. Het opgestelde document begint als volgt: "Claes Gheritszoon van Haerlem, Marritgen zyn dochter ende Marritgen zyn jonckwyff tuychden gesamender hant uut eener mont by hoeren eede." Alle betrokken individuen worden dus bij naam genoemd. We weten ook dat zij allen een relevante getuigenis hebben gedaan. De beweringen en ervaringen van alle drie de personen zijn immers in het document verwerkt. Tegelijkertijd is ervoor gekozen om gezamenlijk Michiel de schoutenknecht te beschuldigen. Aeff de waardin was blijkbaar niet meegekomen, al suggereren de talloze verwijzingen naar haar uitspraken en handelingen dat zij op een ander tijdstip ook was gehoord.

In de opgeschreven getuigenissen zijn referenties naar mannelijkheid en vrouwelijkheid waar te nemen. Maar uiteindelijk houden een man en twee vrouwen gezamenlijk hun pleidooi. Het document toont ook het bewustzijn als getuige (en aanklager) van toegang tot de rechterlijke instantie. Hoewel bronnen als deze schaars zijn, is het zeer aannemelijk dat veel meer vrouwen hebben deelgenomen aan het rechterlijk proces dan bijvoorbeeld vonnisboeken ons kunnen vertellen. Verschillende getuigenissen maken ook kenbaar dat vrouwen voor elkaar opkwamen en hiervoor ook de rechterlijke autoriteiten inzetten. Daardoor komen vrouwen zeker niet als zwak naar voren, maar heel bewust van hun gerechtelijke positie. En indien dit de zaak ten goede kwam, stonden man en vrouw, zij aan zij, met een gezamenlijk pleidooi in de rechtszaal.

In de reeks Goudse vonnissen is in 1486 eveneens het voorbeeld te vinden van Beatrijs, de echtgenote van Aelbert Gerytszoon, die als vertegenwoordiger van haar man naar het gerecht kwam. Zij vroeg of ze namens haar man mocht verklaren dat hij een schuld had bij Jacob Janszoon, de broer van Beatrijs. De rol van Beatrijs is vanwege haar positie als zowel vrouw van Gerytszoon en zus van Janszoon natuurlijk enigszins dubieus. Het is immers onduidelijk of

zij hiermee haar man of haar broer een dienst bewees. Vermoedelijk was er een dispuut gaande over de terugbetaling van de schuld, waardoor het gerecht erbij moest worden betrokken. Hoe dan ook, de vierschaar sprak officieel uit dat het Beatrijs was toegestaan om namens haar man te spreken.²³ Zij kon haar man officieel vervangen en was dus op een gelijkwaardige manier deelneemster aan het rechtsproces. De status van vrouwen als officiële participant was dezelfde als die van de man.

In een serie rechterlijke voorschriften (keuren) was een artikel gewijd aan de eedaflegging. Voorafgaand aan een beschuldiging, diende de klager een eed af te leggen, om te voorkomen dat valse beschuldigingen ongestraft konden blijven. Na een eedaflegging, uiteraard gepaard met de nodige bewijzen, was voor zowel een man als een vrouw een beschuldiging gerechtvaardigd. Het weerleggen van een aanklacht vond op eenzelfde manier plaats.²⁴ Deze praktijken dienden zowel als bescherming van gedaagden en aanklagers als de gehele rechtspraak.

Vrouwen bij het gerecht: als publiek

In 1471 werd Kathryn Koelen voor het gerecht geleid. Blijkbaar had ze in het bijzijn van het gerecht, vanuit achterin de ruimte, 'onredelijk' gesproken.²⁵ Dit vonnis toont een relevant aspect. Kathryn was namelijk in eerste instantie niet als gedaagde of getuige bij het gerecht aanwezig, of althans op dat moment niet in die positie. Toen ze haar woorden sprak, bevond ze zich namelijk achterin de ruimte. Dit duidt erop dat ze daar waarschijnlijk als toeschouwer zat.

Het aanschouwen van de rechterlijke procedure als publiek was een normale zaak en hierin werd geen onderscheid gemaakt tussen mannen of vrouwen. Op basis van de beschikbare rechterlijke voorschriften (keuren) kunnen we stellen dat mannen en vrouwen op gelijkwaardige wijze toegang hadden tot de ruimte van het rechtsproces, de vierschaar, zowel wanneer zij als publiek aanwezig waren als wanneer zij als officiële participant werden gedaagd. Zo was tussen 1488 en 1495 in een keur vastgelegd dat zowel mannen als vrouwen niet zonder toestemming in de vierschaar mochten spreken wanneer er een rechtszaak

plaatsvond.²⁶ Het voorbeeld van Kathryn Koelen toont aan dat dit soort keuren noodzakelijk waren, maar eveneens dat er daadwerkelijk vrouwelijk publiek aanwezig was.

Ook deze vrouwelijke participatie is er één waar gemakkelijk overheen wordt gekeken. Behalve bij delicten die het gevolg waren van hun aanwezigheid als publiek komen deze vrouwen immers niet naar voren in de bronnen. Dit gold echter voor zowel mannelijke als vrouwelijke participanten. Maar dit meegenomen krijgt de rol van de vrouw als consument van rechtspraak wel een meer gelijkwaardige lading.

Conclusie

Dit artikel heeft zich gericht op de verschillende soorten deelname van vrouwen bij criminele rechtspraak in laatmiddeleeuws Gouda. Zoals al vaak is beweerd blijkt, wanneer we alleen naar aantallen kijken, dat criminele zaken met betrekking tot veroordeelde vrouwen minder vaak voorkwamen. Tegelijk kan met de aangehaalde bronnen eveneens worden bevestigd dat vrouwen het gerecht konden gebruiken voor onderlinge geschillen en dat zij dus consumenten van rechtspraak waren.

Buiten die zaken om is de grote ondervertegenwoordiging van vrouwen echter schijn. Ten eerste werden vrouwen vaker gehoord als getuige dan de documenten doen vermoeden. Ze zijn dan wel niet te herkennen als individuen, maar kennis van de rechtsstructuur en de vorm van juridische documenten leidt tot de suggestie dat veel vrouwen zijn weggevallen bij het optekenen van juridische documenten. Ook al zijn ze wel degelijk gehoord in het rechtsproces voorafgaand aan het vonnis. Dit had meer te maken met de gewoonte om de man als hoofd van het gezin te noemen of vanwege het feit dat vonnissen niet altijd de individuele getuigenissen benoemen. Verschillende getuigenissen maken ook kenbaar dat vrouwen voor elkaar opkwamen en hiervoor ook de rechterlijke autoriteiten inzetten. Daardoor komen vrouwen zeker niet als zwak naar voren, maar als heel bewust van hun gerechtelijke positie. In sommige zaken werd er bewust gekozen om als man en vrouw gezamenlijk een pleidooi te houden.

Dat cijfers in deze kwesties niet doorslaggevend zijn, is al gebleken door de bronnenkritiek en de grondige lezing van enkele voorbeelden. We zien vrouwen terugkeren als misdadigster, aanklaagster, getuige en zelfs vertegenwoordigster van haar man. De aanwezigheid van vrouwen als onderdeel van de rechterlijke structuur wordt daarnaast benadrukt door de prescriptieve bronnen, zoals opgesteld door het gerecht. Wetten omtrent de aanwezigheid als toeschouwer geven aan dat vrouwen tot het algemene publiek behoorden. De keuren die zich richten op een meer officiële rol als participant bij het rechtsproces geven in feite hetzelfde aan: de vrouw had dezelfde juridische rechten en plichten. Er kan dus worden geconcludeerd dat de aanwezigheid en

deelname van vrouwen bij rechtspraak in een laatmiddeleeuwse stad als Gouda een vanzelfsprekendheid was. //

Noten:

- ¹ [...] *ende dat jonckwijff heeft geseit en hem beloefde den heer te clagen*. Streekarchief Midden-Holland, Gouda, toegangsnummer 0002, *Archief van het gerecht van Gouda, 1447-1811* (hierna AGG), inv.nr. 126, Registers met getuigenissen 13 februari 1490 – 24 mei 1517, f. 85v.
- ² AGG, inv. nr. 176, Criminele vonnis- of correctieboeken 1447-1558, f. 86r. We zien hier ook een duidelijk voorbeeld waaruit blijkt dat stedelijke rechtspraak dan wel in een stedelijke publieke ruimte plaatsvond, maar dat de religieuze aspecten nog immer aanwezig konden zijn.
- ³ Zie bijvoorbeeld M. Kelleher, *The Measure of Woman. Law and Female Identity in the Crown of Aragon*. Philadelphia, 2010; of het project 'Woman Negotiating the Boundaries of Justice: Britain and Ireland c.1100-c.1750', <http://womenhistorylaw.org.uk/c/home>.
- ⁴ Zie bijvoorbeeld K. Jones, *Gender and Petty Crime in Late Medieval England. The Local Courts in Kent, 1460-1560*. Woodbridge, 2006.
- ⁵ M. van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland, 1600-1800*. Amsterdam, 2014. Voor talloze publicaties over criminaliteit en gender in de periode 1600-1900, zie de website <http://crimeandgender.nl>
- ⁶ AGG, 176, f. 1r-101r. De periode 1447-1539 biedt een zelden onderbroken reeks van vonnissen. Na 1539 valt een gat van enige jaren. Overigens is vrouwelijke participatie ook terug te vinden in de registers met getuigenissen. AGG, inv. nr. 126, Registers met getuigenissen, 13 februari 1490 – 24 mei 1517. Dit soort percentages en daadwerkelijke aantallen verschillen per onderzochte stad en specifieke periode binnen de middeleeuwen. G. Geltner, 'A Cell of Their Own: The Incarceration of Women in Late Medieval Italy', in: *Signs*, 39 (2013) 1, pp. 27-51, aldaar p. 27; T. Dean, 'Theft and Gender in Late Medieval Bologna', *Gender & History*, 20 (2008) 2, pp. 399-415, aldaar p. 399.
- ⁷ M. Howell, *The Marriage Exchange. Property, Social Place, and Gender in Cities of the Low Countries, 1300-1550*. Chicago, 1998, p. 17.
- ⁸ B. Hanawalt, 'At the Margin of Women's Space in Medieval Europe', in: R. Edwards en V. Ziegler (red.), *Matrons and Marginal Women in Medieval Society*. Woodbridge, 1995, p. 3.
- ⁹ D. Smail, *The Consumption of Justice. Emotions, Publicity and Legal Culture in Marseille, 1264-1423*. Ithaca, 2003, pp. 43-44, 242-243.
- ¹⁰ D. Smail, 'Witnessprograms in Medieval Marseille', in: M. Goodich (red.), *Voices from the Bench. The Narratives of Lesser Folk in Medieval Trials*. New York, 2006, pp. 291-231.
- ¹¹ AGG, 176, f. 12r. (25 februari 1513).
- ¹² M. Kelleher, *The Measure of Woman*, zie vooral de introductie 'Legal Texts and Gendered Contexts'.
- ¹³ Met betrekking tot Gouda blijkt dit uit een volledig overgeleverde bundel processtukken uit 1512: AGG, inv. nr. 187a, Criminele processtukken, Willem Benne, 1512.
- ¹⁴ AGG, 176, f. 12v. (20 juni 1452).
- ¹⁵ En dat terwijl de weduwe, gezien de titel 'meester' van haar voormalige man, een vrouw van vermoedelijk hogere status moet zijn geweest. AGG, 176, f. 49v. en f. 54v. (respectievelijk 1483 en 1499).
- ¹⁶ B. Hanawalt, 'At the Margin', pp. 1-17; S. Cohn, 'Women in the Streets, Women in the Courts, in Early Renaissance Florence', in: S. Cohn (red.), *Women in the Streets: Essays on Sex and Power in Renaissance Italy*. Baltimore, 1996, pp. 16-38.
- ¹⁷ Dean, 'Theft and Gender', zie vooral de tabellen op pp. 408, 409 en 411. Hoewel vrouwen dikwijls actief waren op de markt, gezien een aantal vonnissen waarbij zij worden aangesproken op fout gedrag omtrent ambachtelijke praktijken. Daarbij wordt duidelijk dat zij actief waren op de markt en bij het vervaardigen of verkopen van goederen.
- ¹⁸ AGG, 176, f. 137r. (5 september 1522).
- ¹⁹ B. Hanawalt, 'At the Margin', pp. 1-17; S. Cohn, 'Women in the Streets', pp. 16-38.
- ²⁰ G. Walker, *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England*. Cambridge, 2003, p. 273.
- ²¹ AGG, 126, f. 85v.
- ²² M. Howell, *The Marriage Exchange*, pp. 15-19.
- ²³ AGG, 176, f. 57v. (12 april 1486).
- ²⁴ L. Rollin Couquerque en A. Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen der stad Gouda*, Werken der vereniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 2e reeks, nr. 18. Den Haag, 1917, p. 117.
- ²⁵ AGG, 176, f. 38v. (23 oktober 1471)
- ²⁶ *Soo wat Man of Wijf sonder oorlof / voor die Vierschaer / of in Schepen-yamer spreect / sal verbeuren ses stuyvers / soo discwels als yemert daer af bekeurt wort ende sal den schout van stonden aen / die aen panden uyt den Huyse moghen halen*. Rollin Couquerque en Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen* p. 117.

Nathan van Kleij (1989) onderzoekt laatmiddeleeuwse rechtzalen als publieke en communicatieve ruimten. Vanaf januari 2016 is hij als promovendus verbonden aan de Universiteit van Amsterdam met het project 'Communicating Justice: Courts and Society in the Low Countries, c. 1300-1500', onderdeel van het overkoepelende project 'Communication and Exploitation of Knowledge in the Middle Ages' bij de Onderzoeksschool Mediëvistiek.

n.p.d.w.vankleij@uva.nl

Gender and nation in John Everett Millais's *The Romans Leaving Britain* (1865)

‘A true daughter of Ancient Britain’

When John Everett Millais first exhibited his large-format historical painting *The Romans Leaving Britain* (plate 1) at the Royal Academy in 1865, he sparked a lively debate in the periodical press. The painting, which was based on an earlier Pre-Raphaelite drawing he had made in 1853 (plate 2), presented a parting scene between a Roman soldier and a Celtic woman, the soldier kneeling before the woman in a last passionate embrace on a cliff-path overlooking the sea. The dramatic, historical moment was the departure of the Roman legions in the late fourth or early fifth centuries AD.¹ Millais confronted his Victorian public with a man kneeling at the feet of a woman in a close physical embrace. Moreover, he depicted a Roman subjecting himself to a native British woman. Such a theme was highly unique in Victorian history painting. This analysis of *The Romans Leaving Britain* and its critical reception offers a new perspective on Britain's Celtic ancestors and a reassessment of normative Victorian gender roles.

/ Gilles Weyns /

Originality versus 'failure'

Although its depiction caused controversies because of its innovative way of representing the protagonists, the originality of Millais's subject *The Romans Leaving Britain* received little scholarly attention. Following the exhibition of Millais's life-work at the Royal Academy in 1898, *The Romans Leaving Britain* came to be regarded as an experiment in a transitional phase of Millais's oeuvre. His early biographer, Alfred Lys Baldry, even called the painting "a failure".² *The Romans Leaving Britain* was rarely seen in exhibitions afterwards; the last public presentation was in 1927.³ There was a similar situation for a replica Millais painted in the summer of 1865.⁴

Recent scholars such as Malcolm Warner

(2002), Dianne Sachko Macleod (1989), Paul Barlow (2005) and Jason Rosenfeld (2012) have turned their attention to Millais's lesser-known later works of his post-Pre-Raphaelite period. These scholars compared *The Romans Leaving Britain* with other works in Millais's oeuvre. Macleod considered *The Romans Leaving Britain* as a variation on the theme of star-crossed lovers, which Millais displayed in his earlier and more popular paintings: *A Huguenot* (1852) and *The Black Brunswicker* (1860).⁵ Barlow also noted a return to the familiar Millais theme of a 'strong woman with a weakened man' in the painting *The Order of Release* (1853) (plate 3).⁶

The originality of the image of a strong Celtic woman and a subjected Roman soldier, however, has not been discussed in the scholarly reassessments of *The Romans Leaving Britain*. Nor have the considerable changes been examined, which Millais made in his

Plate 1: John Everett Millais, *The Romans Leaving Britain* (1865) (oil on canvas, 122 x 190.5 cm)

Source: Sotheby's

painting as compared to the initial drawing. The changes Millais made to the figures and the background suggest that they were specifically made to underline his view on national origins and gender roles.

In this article, I will first discuss the shifting and conflicting models of national origins and normative gender roles in Victorian painting of the 1850s and 1860s. Secondly, I will examine how Millais reflected on these models of national origins and gender roles in his painting *The Romans Leaving Britain* by focusing on the changes between the initial drawing and the painting. Finally, I shall examine how the art critics perceived the Celtic woman and the Roman in the painting by means of a comparative analysis of the reviews of the first exhibition at the Royal Academy (1865). Thus, I hope to provide valuable insight into constructions of gender and nationhood in Britain at the time.

Conflicting images of Ancient Britons and Romans

By 1865, Britain's Empire had expanded around the globe and secured its position as an almost unchallenged world power in military,

economic, political and cultural terms. This superior position not only led to an increasing national self-confidence, but also to fears about maintaining the position in the future. By looking at the past, different models of national origins were constructed to find a foundation for Britain's imperial success and to provide lessons to avoid the decline and fall. The visualisation of these models in mid-Victorian historical painting resulted in highly conflicting and ambiguous images of ancient Britons and Romans.

The few exhibited nineteenth-century paintings showing a direct confrontation between Romans and Ancient Britons represent the Romans mostly in a dominant role. The Romans were portrayed as superior conquerors, bearers of civilization; in contrast to the subjected Britons, stereotypically depicted as ignorant, half-naked barbarians who needed instruction and conversion to Christianity. Paintings such as Henry Perronet Briggs's *The Romans teaching the Mechanical Arts to the Ancient Britons* (plate 4), exhibited at the Royal Academy in 1831, explored the idea of native savages being civilized by the more advanced Romans.⁷ The recurrent theme of a Roman standing upright and towering over Ancient Britons lying at his feet is also present in William Bell Scott's *The Romans cause a wall to be built* (1857) (plate 5). In fact, while the British Empire expanded during the Victorian age, it was often compared to the Roman Empire. The Victorians themselves became conquerors and their industrial progress reflected the benefits of Roman civilization.⁸ For the British upper and upper-middle classes, who were educated in classical languages, Rome remained the prevalent cultural example and the foundation for Britain's greatness. Roman culture represented in paintings by Victorian classical artists served as a mirror for Victorian society.⁹

Canonized classical sources contributed to this stereotypical image of the Ancient Britons as 'savage' barbarians. In these reports, the Ancient Britons were either naked or clothed in animal skins. They grew long hair and their skin was tattooed or painted with woad (*ed. a*

plant). This stereotypical image can still be seen in the iconic late-sixteenth-century engravings by the Flemish artist, Theodor de Bry (1528-1598) (plate 6). In his study of the nineteenth century visual representation of the ancient Britons, *The Image of Antiquity*, Sam Smiles argued in 1994 that these sixteenth-century images continued to appeal to British artists until well into the late eighteenth and early nineteenth century.¹⁰ Simultaneously, Celtic leaders of resistance to Roman invasion were celebrated in fine art and literature to counter the difficult idea of foreign domination. Warrior queen Boadicea (d. 60 or 61 AD) and her male counterpart Caractacus, who led insurrections against the Romans prior to Boadicea, became national heroes and were depicted as heroic patriots.¹¹

The celebration of Celtic liberty, however, came to be displaced by the emphasis on the subjection of the Celts in mid-nineteenth century. Smiles has pointed out that this shift was fuelled by an increasingly negative British perception of Celts.¹²

A changing attitude towards Romans was also in the ascendant. Mid-century British historians became increasingly aware that they were surpassing the Romans not only geographically but also in terms of progress. The many Victorian reprints of the influential study *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-88) by Edward Gibbon presented late Imperial Rome and its moral decline and fall as a warning to its Victorian audience.¹³ The Victorian ideology of Christian domestic virtue contrasted sharply with Rome's perceived amorality. Artistic responses to Rome changed significantly during the mid-1860s.¹⁴ The amorality of the anti-heroic characters which appeared in mid- and late-Victorian Roman history painting made clear that the Romans could no longer serve as moral role models for the morality-driven Victorians.¹⁵

By the mid-nineteenth century, English national origins came to be constructed exclusively in terms of the freedom-loving Saxon ancestry model.¹⁶ The influential publication *The Races of Men* (1850) by Robert Knox,

John Everett Millais (1829-1896) and the Pre-Raphaelite Brotherhood

Millais was an English painter and illustrator who together with William Holman Hunt (1827-1910) and Dante Gabriel Rossetti (1828-1882) in 1848 founded the Pre-Raphaelite

Brotherhood: a group of English painters, poets and critics, for example writer and critic William Michael Rossetti (1829-1919) and art critic Frederic George Stephens (1827-1907). Their principles were shared by other male and female artists.

The PRB believed the Classical poses and elegant compositions of the Italian Renaissance painter Raphael (1483-1520) in particular had been a corrupting influence on art and the academic teaching of art (thus the name 'Pre-Raphaelite'). The group wanted to combine truthful naturalism with moral edification and associated their work with art critic John Ruskin (1819-1900).

Portrait of John Everett Millais by William Holman Hunt, 1853 (National Portrait Gallery)

which was full of anti-Celtic prejudice, influenced British historians to dismiss a Celtic origin for the English.¹⁷

Considering this context, I would like to argue that the painting *The Romans Leaving Britain* offers an alternative perspective on these national origins. Millais's choice of depicting a love story between a Roman soldier and a native Celtic woman, was not only uncommon in Victorian paintings, but also reflects a blending of respect for the Roman inheritance and the belief in the potential of his native Celtic motherland. The title of Millais's painting indicates that the Celtic woman is depicted as the embodiment of the British nation at the eve of its independence. Instead of Britannia, the armed female personification representing the nation, Millais symbolized Britain by painting an anonymous woman of daily life.

The union with Rome is expressed symbolically through Ancient Britain's last embrace of Rome's benefits. At the same time this painting is considerably more complex than a pictorial statement of the 'Victorian ideal of imperial harmony' as Sam Smiles has suggested.¹⁸ Instead of placing his British ancestor -in the more common inferior position- at the feet of a Roman, Millais portrays this female ancestor sitting upright while the Roman kneels before her. The Roman is simultaneously portrayed as strong given his sense of >>

John Guile Millais, *The Life and Letters of Sir John Everett Millais*, vol. 1,

Plate 2

John Everett Millais, *The Romans Leaving Britain* (1853). Pen, ink and sepia drawing

duty, yet weak by his unrestrained grief. Millais counterbalances the superior and towering position of the Romans in the paintings of Henry Perronet Briggs (1831) and William Bell Scott (1857) by a more dominant presence of the Celtic woman at the centre of his composition. Paul Barlow interpreted this as, 'a distinctively national response to the international Classicism'.¹⁹

The idea that the British Empire surpasses Rome, a culture already in decline, is reflected by the remarkable position of the Celtic woman in the painting. Her gaze is directed overseas, possibly towards the emperor of Rome who is calling back her lover, implying that she looks at the regions not known to the Roman Empire, the far-flung colonies as part of the British Empire. Millais's choice of that particular major event serves thus to reflect on Britain's future imperial position in the world. The focus on his Celtic ancestor establishes her as the founding mother of Britain's greatness that is surpassing Rome.

Normative gender roles in transition

Similar to these depictions of shifting and conflicting models of national origins, the representations of ideal femininity and masculinity in the 1850s and 1860s were also in a state of transition. Mid-Victorian ideals of gender were based on clear and demarcated gender differences which defined respectable femininity and masculinity. Respectable women were imagined to be submissive, self-effacing, pure, innocent and sexually passive in their roles as wives and mothers. Domesticity and dependency were essential to bourgeois femininity.²⁰ Central to the formulation of the distinctions between the gender roles was the Victorian domestic ideology which was propagated in marriage advice literature, legal and evangelical texts and in political discourse.²¹ This domestic ideology asserted male authority and female submission to preserve household harmony and virtue.²²

The Romans Leaving Britain marks a clear shift in gender dependency. In sharp contrast to the wife's submissiveness in George Elgar Hicks's painting *Woman's Mission: Companion to Manhood* (1863) (plate 7), the seated Celtic woman towers over her grieving and kneeling Roman lover. She shows no sign of subordination to him. On the contrary, the woman dominates the painting not only by her position but also by her expression. While she remains calm and introspective, the Roman loses his self-control, which is so essential to stalwart male behaviour. Millais's composition, however, reverses the normative gender roles.

To Jason Rosenfeld in his monograph on Millais, the Millais's painting *The Black Brunswicker* (1860), along with the earlier *A Huguenot*, *The Proscribed Royalist* (1853) and *The Order of Release* (1853) completed 'a quartet of images of intense gender dependency'.²³ However, I believe that *The Romans*

Plate 3 John Everett Millais, *The Order of Release*, 1746 (1853)
(oil on canvas, 102.9 x 73.7 cm)

Leaving Britain is part of a much larger list of gender dependency scenes in Millais's oeuvre.

In his study *Masculinities in Victorian painting*, Joseph Kestner observes how the social context in which masculinity was constructed began to be transformed as from the 1840s through a series of political acts that affected the marriage relationship. **The Aggravated Assaults Act (1853)** and the **Divorce and Matrimonial Causes Act (1857)** gave married British women more rights to loosen the very tight strings of their submission to men. Yet, in the 1850s and 1860s British women still did not have the right to vote, no right to retain property within marriage and had restricted access to education and work.²⁴

Through their writings and petitions, The Langham Place Group (active about 1857-1866) pleaded for more rights for women. Some activists of this circle became increasingly aware of the rights of their female Celtic ancestors. These were thought to be considerable. On 2 March 1863 the *English Woman's Journal*, the first British 'feminist' periodical, published a lengthy article which brought the position of Celtic women to the attention of its

readers. Citing several classical authors, the anonymous author A.E.G. expanded on the 'Respect for women' within the Celtic society.²⁵ This article suggested to its readers that the women of the Britons could assume the well-respected position of rulers, military leaders, diplomats, teachers, and prophets.²⁶

Millais's drawing and painting must be considered against the backdrop of the increasing awareness of the powerful position of Celtic women in the 1850s and 1860s.

The appearance of different modes of femininity and masculinity was noticeable in the paintings by the Pre-Raphaelites in the 1860s.

The Aggravated Assaults Act (1853)

An Act for the better prevention and punishment of severe assaults upon women and children.

The Divorce and Matrimonial Causes Act (1857)

This Act reformed the law on divorce, moving legal action from the jurisdiction of the ecclesiastical courts to the civil courts, establishing a model of marriage based on contract rather than sacrament and widening the availability of divorce beyond those who could afford to bring proceedings for annulment or to promote a private Bill.

Normative roles were counterbalanced and confused by depicting invulnerable, erotic *femmes fatales* on the one hand and vulnerable men on the other.²⁷

The recurrent theme of a weakened man in Millais's depictions of couples destabilized normative masculinity as well. Although vulnerable and anti-heroic, as the Roman might appear, he is neither the superior oppressor nor the amoral seducer. He appears foremost as a victim of an impossible love as he is forced to leave Britain and the woman he loves.

From drawing to painting The Romans Leaving Britain

According to his son and biographer, John Guille Millais (1865-1931), 'The subject of "The Romans leaving Britain" had always had a great attraction for Millais.'²⁸ At the age of 24, John Everett Millais made a drawing of *The Romans Leaving Britain* (plate 2) in pen, ink and sepia. It was signed with his monogram and dated 1853.²⁹ That year Millais fell in love with Effie Gray-Ruskin (1828-1897), the wife of art critic John Ruskin. Effie was to marry Millais eventually. Christopher Newall suggested that there is a close connection between the genesis of the subject of the drawing and this distressing period of Millais's life, prior to the annulment of Effie's marriage.³⁰

Looking closely at the drawing *The Romans Leaving Britain*, the face of the Roman soldier looks more contemporary British than Roman. A northern skin and hair colour have replaced black hair and dark complexion. By visualizing the Roman as having a British identity, Millais merged the two peoples into one race.

The painting (plate 1) however, displays a clearer distinction between two types of people. Perhaps it reflects the influence of the theories of racial difference which were gaining importance at this time. The Roman in the painting is tanned, contrasting with the paler skin of the Celtic woman, and he has short black hair while she has long reddish hair.³¹ The former Pre-Raphaelite style of his drawing, had evolved to a distinct individual style twelve years later.³²

Besides the stylistic changes, there are other changes between the figures in the background and the two principal characters in the foreground. In the drawing's left corner, situated lower and close to the shore, a Roman waves goodbye from his boat to a group of British women, left behind on the shore. Hence, there is an additional story of leaving-taking. In the painting, this scene of the lamenting women has practically disappeared. One can only see the backs of two Roman soldiers in the left corner descending from the cliff towards the beach where a boat, filled with figures, is pushing off. The figures standing before this minuscule boat in the distance are rendered as stripes, leaving the focus on the parting of the two lovers. While his fellow soldiers are boarding their ships, the Roman

Plate 4 Henry Perronet Briggs, *The Ancient Britons instructed by the Romans in the Mechanical arts* (1831) (oil on canvas, 243.8 x 304.8 cm)

source: <http://chet.bbc.co.uk>

soldier stays behind to part from his British loved one. He kneels before her and clings to her in a passionate embrace, laying his head against her bosom and folding his arms around her waist, his hands as if in a prayer. In the drawing the Celtic woman is seated on a big rounded stone; in the painting she sits on parts of the chalk downs. Her bare feet remain on British soil. Her left hand rests upon his right shoulder while her right hand holds his head tenderly against her bosom to comfort him.

The Roman is expressively giving in to his emotions of grief while the Celtic woman who is comforting him, is much more serene and introspective. There is a complexity of feelings to be seen in her gaze, a recurrent theme in Millais's portraits of women.³³ While the Roman is immersed in the last moment they

can spend together; she is already gazing towards a future that will separate them. She is the only one of the two characters facing the fate they have to undergo as she looks into the distance.

There is one specific feature in the drawing and the painting with which Millais could have made a suggestion of gender equality. Both lovers are barefoot. This is remarkable considering the fact that Romans were mostly portrayed as fully dressed in contrast to the partly dressed or naked Ancient Britons in Victorian paintings. The sandals, as well as the helmet and blue cloak of the Roman soldier, lie in the bottom right foreground, which could suggest that they made love for the last time. These items, however, are not present in the drawing. Millais took more time to study the ancient costumes for his painting than he

>>

Plate 5 William Bell Scott, *The Romans cause a wall to be built* (1857) (oil on canvas, 185.4 x 185.4 cm)

source: <http://archaeosoup.com>

did for his drawing. Frederic George Stephens identified the garments of the Celtic woman as a loose mantle of wildcat's skin, a kirtle of scarlet, embroidered in simple patterns of orange, white, and blue in the then influential cultural weekly the *Athenaeum*.³⁴ Millais added an animal skin in the painting, which was a typical feature for Ancient Britons according to the classical reports. Yet at the same time, Millais eliminated the tattoo, which marked the bare left shoulder of the

Roman who kneels before his lover and lays his head against her breasts, but he also attributes a female gender to his homeland. Millais could have consciously changed the erotically charged landscape of his earlier drawing to a more dramatic setting in his painting which he intended to send in for the Royal Academy exhibition. His drawing was only intended for a private view of fellow artists.

In the summer of 1854 the painter and writer Anna Mary Howitt (1824-1884), ranked

the sketch. She emphasized her 'savage' appearance while calling her 'a true daughter of Ancient Britain'.³⁸ Clearly, Millais was able to evoke in her a sense of national pride through her female ancestor.

The question remains why Millais did not paint the subject of his drawing earlier. Was this drawing too intimate to share it with the public at the time of his secret attachment to Effie Ruskin? Or did he fear that the Royal Academy would reject his painting in the mid-1850s considering the controversial theme of a kneeling Roman? The drawing was much more erotically charged, fragile and personal by its self-projection as compared to the painting; it remained in the private collection of the artist and his wife until their death.³⁹ The painting however, was more focused on Millais's views on gender and nationhood. It is therefore useful to consider the ways in which Victorian art critics perceived the image of a strong Celtic woman in relation to the kneeling Roman.

The Romans Leaving Britain at The Royal Academy exhibition of 1865

Millais had exhibited his works in the Royal Academy since 1846, at the early age of 17. By 1865, he was a Member of the Royal Academy and was considered an internationally established and leading British artist.

That year he contributed five pictures to the Royal Academy exhibition: *The Romans Leaving Britain*, *Joan of Arc*, *Young Lady*, *Esther* and *The Parable of the Tares*. Millais's paintings were on display from the first of May 1865 till the 22nd of August 1865. *The Romans Leaving Britain* (cat nr. 294) hung in the middle room. With the exception of *The Parable of the Tares*, Millais chose to portray young women with a complex facial expression. His son John noted that *The Romans Leaving Britain* was especially admired for its sentiment and pathos.⁴⁰

The first reviews appeared on 29 April 1865, two days before the opening to the public. In the first two weeks, the painting *The Romans Leaving Britain* received a generally favourable reception. Some of the reviews were written by critics who were part of the artist's own network. Frederic George Stephens and William Michael Rossetti were, after all, Millais's former Pre-Raphaelite Brethren.

Stephens, one of the first to review the painting and the leading art critic of the *Athenaeum*, set the tone. He gave a prominent place to *The Romans Leaving Britain* (294) in his review and praised 'the splendid success' of the painting. Stephens focused especially on the Celtic woman whom he described as 'a half-savage Britoness of the ancient Celtic blood, dark, lithe, tall, a splendid beauty of the fiercest order.' Her tender expression was considered 'full of womanliness'. Remarkably, he reduced the savageness of her appearance, as indicated in Howitt's letter, to a 'half-savage'

source: Thomas Harriot, *A Brief and True Report of the New Found Land of Virginia*, Frankfurt, 1590.

Plate 6 Theodor de Bry after John White, *The True Picture of a Woman Picte*, engraving.

Celtic woman in the drawing.

The landscape setting of the painting compared to the drawing is quite different. The seacoast in the painting is formed by chalk cliffs, which certainly enhances the dramatic moment of the parting between the two lovers in the foreground. The letters between Millais and his wife indicate that Millais eventually painted the impressive background of chalk cliffs on the Dorset seashore.³⁵ The setting of the drawing *The Romans Leaving Britain* is not known. There are no cliffs in the drawing but two rocky hills which arguably recall the breasts of the Celtic woman. By drawing these hills, Millais not only emphasizes the embrace of the

as a Pre-Raphaelite woman artist, mentioned the drawing in one of her letters to Annie Leigh Smith, the sister of her close friend and leading women's rights campaigner and artist Barbara Leigh Smith Bodichon (1827-1891). Howitt referred to a 'Portfolio in Russia leather' containing three sketches by Millais, Bodichon and herself.³⁶ The portfolio was used by a new group 'Folio' which Howitt, Bodichon and Dante Gabriel Rossetti (1828 - 1882) had started. Their aim was to circulate this portfolio monthly in a private circle of fellow artists.³⁷ When the portfolio was forwarded to Howitt, she lauded Millais's drawing and was enchanted by the Celtic woman in

state. Stephens seemed to have no objections against the fact that the Roman knelt before a woman in a desperate last embrace. On the contrary, he showed sympathy with the weakened Roman who experienced the inner struggle between his mind – his sense of duty – and his heart.⁴¹

In the following days after the opening of the exhibition, Millais's painting became one of the main attractions. The public's admiration for *The Romans Leaving Britain* was observed in the review of the *Chelmsford Chronicle* on 12 May. This reviewer claimed that Millais's painting found 'crowds of admirers'.⁴²

On 13 May 1865, the first unfavourable review appeared in the *London Review*. While Millais and his paintings were mostly celebrated in earlier reviews, this review was most outspoken in its criticism against the inversion of normative gender roles. Especially the two main characters were severely attacked. The anonymous reviewer was outraged by the fact that a Roman – and perhaps to a greater extent men in general – would kneel before a 'very melodramatic young savage'. The idea that the native British woman dared to face with 'a force of expression ... the all-powerful rulers of the world beyond the sea' struck the reviewer as 'unnatural'.⁴³ The inversion of Rome's superiority and male dominance in Millais's painting were unacceptable for this reviewer.

On the same day, the satirical magazine *Punch* published a cartoon by Edward Linley Sambourne displaying a selection of the most important paintings of that year exhibited at the Royal Academy, together with a portrait of the painters next to the paintings. Millais and his painting are both parodied at the top right corner in this *Private View of the Royal Academy* (plate 8). While the Celtic woman's legs merge with land, the Roman is completely drawn into her body, the incarnation of Britain. The domination of the Celtic woman is satirically visualised by the disappearance of the Roman whose dangling feet are the only visible part of his body.⁴⁴

Two days later the reviewer of the *Morning Post* raised objections against the helplessness of the kneeling and weeping Roman who buried 'his face in a woman's lap'. This was regarded improper for a man and 'very unsuitable for the character of a Roman soldier.' On the other hand, the reviewer saw no harm in the 'British lady' or the 'lovely Britayne'.⁴⁵

William Michael Rossetti came to the rescue of his former Pre-Raphaelite Brother in his review for *Fraser's Magazine* in June. He stated that Mr Millais had, 'hardly painted a finer or more approvable picture than "the Romans leaving Britain"'. Although he considered the figure of the Roman a 'trifle tame on the whole', he regarded him 'hardly inferior in the expression of its action' as compared to the woman in the painting. He even called the figures to a great extent 'excellent', especially 'the British wife or mistress'.⁴⁶

source: Tate Gallery, London

Plate 7 An image of Victorian normative gender roles in George Elgar Hicks' *Woman's mission: Companion to Manhood* (1863) (oil on canvas, 76.2 x 61.1 cm)

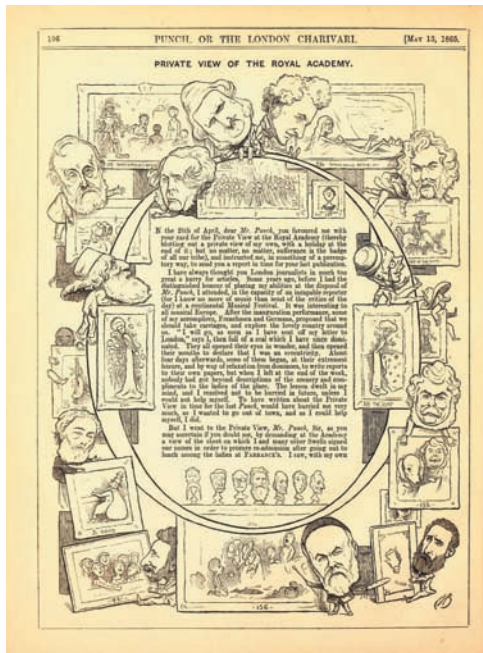
The *Art Journal* reviewer also supported Millais by calling *The Romans Leaving Britain* 'possibly the best work he has yet painted'.⁴⁷ The composition was considered to be 'original, even startling'. In the opinion of the reviewer, the four other contributions of Millais could only sink into 'comparative insignificance' in relation to this grand work. The strength of the 'British maid', who was the first to be reviewed, was compared to 'a very Amazon for size and force' and the Roman was called 'a brave warrior'.⁴⁸ Although no objections were raised in the *Art Journal* against the weakness of the male protagonist or the strength of the Celtic woman, the conservative weekly *John Bull* expressed this objection by calling the Roman 'ignominiously weak' and the British woman 'unpleasantly strong' and the reviewer questioned who cared to imagine such a couple.⁴⁹

Concerning the national dimension of the painting, the reviewer of the *Examiner* was one of the first to remark that the picture had 'in some sense, a national subject'.⁵⁰ The main

characters were seen by Joseph Beavington Atkinson in his review in *Blackwood's Edinburgh Magazine* as the representatives of two people: on the one hand 'the world's conquerors' and on the other 'the race that Boadicea led to battle'.⁵¹ Of these two people, Stephens considered the Celtic woman to be 'of a purer race, and a grander order of physique' in comparison to the Roman who looked like 'an Iberian' or 'a Spanish auxiliary with no great amount of the Roman in him'.⁵² Stephens heralded the purity of the Celtic race and opposed the negative reactions to the Celts.

Shortly after the exhibition, Millais sent the painting to Sir Isaac Lowthian Bell (1816-1904), a wealthy ironmaster and Liberal Party politician of the North-East of England, who had commissioned the painting for his estate Washington Hall, a few miles south of Newcastle-upon-Tyne. According to F. G. Stephens, the painting was much admired in the Washington Hall.⁵³ In 1867 Bell agreed to lend the painting to the Paris Universal Exhibition as part of the British section. The criti-

>>

source: *Punch*, 13 May 1865, vol. 48, p.196

Plate 8 Edward Linley Sambourne, 'Private View of the Royal Academy'

- 11 Smiles, *The Image of Antiquity*, p. 148.
- 12 Smiles, *The Image of Antiquity*, p. 125.
- 13 N. Vance, *The Victorians and Ancient Rome*. Oxford, 1997, p. 204
- 14 M. Liversidge and C. Edwards (eds.), *Imagining Rome: British Artists and Rome in the Nineteenth Century* [Exhibition Catalogue]. London, 1996, pp. 54-56.
- 15 Liversidge and Edwards, *Imagining Rome*, p. 12
- 16 Smiles, *The Image of Antiquity*, p. 113
- 17 Smiles, *The Image of Antiquity*, p. 126.
- 18 Smiles, *The Image of Antiquity*, p. 142.
- 19 Barlow, *Time Present and Time Past*, p. 108.
- 20 C. Campbell Orr (ed.), *Women in the Victorian Art World*. Manchester, 1995, p. 51.
- 21 B. Griffin, *The Politics of Gender in Victorian Britain: Masculinity, Political Culture and the Struggle for Women's Rights*. Cambridge, 2012, p. 38.
- 22 Griffin, *The Politics of Gender*, p. 45.
- 23 J. Rosenfeld, *John Everett Millais*. London, 2012, p. 112.
- 24 J.A. Kestner, *Masculinities in Victorian Painting*. Aldershot, 1995, pp. 7-8
- 25 A.E.G., 'The Manner of Life of Women in England, from the Earliest Historical Period – Britons', in: *English Woman's Journal*, 11 (1863) 61, p. 35.
- 26 A.E.G., 'The Manner of Life of Women in England', pp. 34-43.
- 27 See: A. Yeates and S. Towbridge, *Pre-Raphaelite Masculinities: Constructions of Masculinity in Art and Literature*. Farnham, 2014.
- 28 J.G. Millais, *The Life and Letters of Sir John Everett Millais, President of the Royal Academy*. London, 1899, vol. 1: p. 384.
- 29 J.G. Millais, *The Life and Letters of Sir John Everett Millais*, vol. 1: p. 199.
- 30 Newall, Sotheby's auction catalogue note.
- 31 Barlow, *Time Present and Time Past*, p. 108.
- 32 *Pre-Raphaelites – Painters and Patrons in the North East*, p. 18.
- 33 J. Rosenfeld and A. Smith, *John Everett Millais*. Amsterdam, 2008, p. 35.
- 34 Stephens, 'The Private collections of England no. VI', in: *The Athenaeum*, p. 500.
- 35 John Everett Millais, autograph letter signed: Cove Inn, West Lulworth, Wareham, to Effie, [1865 February or March], The Pierpont Morgan Library, MA 1338 ZL.10.
- 36 L. Beaky, *The Letters of Anna Mary Howitt to Barbara Leigh Smith Bodichon*, dissertation, Columbia University, New York, NY, 1974, pp. 162-3.
- 37 P. Hirsh, *Barbara Leigh Smith Bodichon: Feminist, Artist and Rebel*. London, 1998, p. 49.
- 38 A.M. Howitt, Letter to Nanny [Annie Leigh Smith], 6 August 1854, as quoted in: L. Beaky, *The Letters of Anna Mary Howitt*, pp. 162-3.
- 39 According to John Guille Millais the owner of the drawing in 1899 was George Gray. The current whereabouts of the drawing are unknown. See: Millais, *The Life and Letters of Sir John Everett Millais*, vol. 2: p. 490.
- 40 Millais, *The Life and Letters of Sir John Everett Millais*, vol. 1: p. 385.
- 41 Stephens, 'Fine Arts: Royal Academy', in: *The Athenaeum*, 29 April 1865, p. 592.
- 42 'The Royal Academy', in: *Chelmsford Chronicle*, Friday 12 May 1865, p. 5.
- 43 'The Royal Academy', in: *The London Review*, 13 May 1865, p. 510.
- 44 'Private View of the Royal Academy', in: *Punch*, 48 (13 May 1865), p. 196.
- 45 'The Royal Academy', in: *The Morning Post*, 15 May 1865, p. 6.
- 46 W.M. Rossetti, in: 'The Royal Academy Exhibition', *Fraser's Magazine for town and country*, June 1865, p. 746.
- 47 'The Royal Academy', in: *The Art-Journal*, 1 June 1865, p. 166.
- 48 *The Art-Journal*, 1 June 1865, pp. 166-167.
- 49 'Royal Academy', in: *John Bull*, 24 June 1865, p. 409.
- 50 'The Pictures of the Year – II', in: *The Examiner*, 13 May 1865, p. 296.
- 51 J. Beavington Atkinson, in: *Blackwood's Edinburgh Magazine*, August 1865, p. 239.
- 52 Stephens, The Private collections of England no. VI – Washington Hall, Durham, *The Athenaeum*, 18 October 1873, p. 500.
- 53 Stephens, The Private collections of England no. VI, p. 500.
- 54 'Pictures In The Paris Exhibition', in: *The Saturday Review*, 13 April 1867, p. 466.
- 55 'The Great French Exhibition', in: *The Times*, 6 June 1867, p. 13.

cal reception of the painting would take another course.

The reviewer of the *Saturday Review*, April 1867, was very harsh about the visualisation of the Roman. Comparing the kneeling Roman to 'the British woman' who was considered 'noble in her great grief', the reviewer could only conclude that the Roman soldier was 'less noble' because he was overcome by grief. This attitude was regarded as 'inelegant' and even 'ridiculous' to the extent that 'the group invites caricature'.⁵⁴ A similar review is to be found in *The Times* of June 1867. The reviewer especially praised the 'wonderful power' in the facial expression of the 'British girl' which touched every spectator. But the rest of the canvas was regarded 'far below this head in artistic value'. Again the attitude of the Roman was viewed as 'ludicrous'.⁵⁵ The objection concerning the inversion of male heroism repeats the sort of criticism expressed in the reviews of the *Morning Post* and the *London Review*, two years before.

Conclusion

Beneath the first layer of a seemingly simple parting scene, *The Romans Leaving Britain* conveys a multitude of layers which reflect the mid-Victorian discourse on national origins and gender relations. By inverting the traditional roles of the superior Roman oppressor and the subdued ancient Briton, Millais projected his Celtic ancestor as a powerful precursor of Britain's imperial greatness. Additionally, the normative gender roles were unbalanced as well. The inversion of male authority destabilized the Victorian domestic ideology in favour of female authority, which was symbolized by the seated Celtic woman. Millais thus challenged the viewers to reflect on the high status of Celtic women, their ancestors.

Millais had introduced another view on

Celtic women: from 'savage' to a 'British woman'. The painter was able to project a sense of national pride into the viewers and the critics. Imperial Victorian Britain could not only mirror itself in Imperial Ancient Rome, but it could also find power and self-consciousness in its own Celtic roots. Although the inversion of male heroism was seen as problematic by some critics, the Roman was also respected for his obedience to discipline. Millais challenged his public to sympathize with a weakened man who lost his self-control, essential to stalwart male behaviour. At the same time, he presented both lovers as victims of an impossible love. Both were barefoot, both were dressed. In this light, the two nations were treated in an equal way and the couple's love reflected in an original way, a new set of ideas. Millais made clear that there was not one monolithic version of femininity and masculinity, but that there were different modes, including those of female authority and gender equality. ///

Notes:

- 1 See: C. Newall, Sotheby's auction catalogue note, auction Victorian & Edwardian Art, London 15 July 2009, lot 16.
- 2 A.L. Baldry, *John Everett Millais: His Art and Influence*. London, 1899, p. 66.
- 3 The painting was displayed in the following exhibitions: Royal Academy, 1865, no. 294; Birmingham Society of Artists, 1865; Newcastle Upon Tyne, Mechanics Institute, 1866, no. 131; Paris Exposition Universelle, 1867, no. 80c; Institution of Civil Engineers, 1868; Stockton Exhibition, 1887, no. 615; Royal Academy, Sir J. E. Millais, Bt., Special Exhibition, 1898, no.72; Middlesbrough Art Exhibition, 1927.
- 4 See: M. Warner, Christie's auction catalogue note, auction Victorian Pictures, London 26 November 2002, sale 6645, lot 112.
- 5 *Pre-Raphaelites: Painters and Patrons in the North East*, Laing Art Gallery, Newcastle upon Tyne, 1989, p. 18.
- 6 P. Barlow, *Time Present and Time Past: The Art of John Everett Millais*, Burlington, 2005, pp. 107-8.
- 7 S. Smiles, *The Image of Antiquity: Ancient Britain and the Romantic Imagination*. New Haven and London, 1994, p. 141.
- 8 Smiles, *The Image of Antiquity*, p. 140.
- 9 G.P. Landow, 'Victorianized Romans: Images of Rome in Victorian Painting', *Browning Institute Studies*, 12 (1984), p. 29.
- 10 Smiles, *The Image of Antiquity*, p. 129.

Gilles Weyns (1977) is a PhD candidate at Ghent University. His research project concerns the representation and perception of Boadicea in fine arts of the long nineteenth century.

Contact: gilles.weyns@ugent.be

Vergadering, lezing, prijsuitreiking en tentoonstelling

Uitnodiging VVG-bijeenkomst 2016

Op vrijdag 15 april a.s. vindt de jaarlijkse bijeenkomst van de VVG voor haar leden en overige belangstellenden plaats bij Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwen-geschiedenis, Vijzelstraat 20 te Amsterdam.

Het programma ziet er als volgt uit:

13.30-14.15 uur	Ontvangst met koffie en thee in de bibliotheek van Atria.
13.45 uur	In de bibliotheek is de tentoonstelling te zien 'Omdat ik iets te zeggen had' – Nederlandse schrijfsters uit de 19e eeuw, voorbereid in het kader van het HERA project Travelling Texts. Organisator dr. Suzan van Dijk zal om 13:45 een korte toelichting geven.
14.15-14.45 uur	Algemene ledenvergadering VVG
15.00-16.00 uur	Lezing door prof. dr. Marita Mathijsen 'Het zwaard in een fluwelen schede: De omfloerste scherpste van de vrouwelijke pen in de eerste helft van de negentiende eeuw'
16.15 uur	Feestelijke uitreiking Johanna Naberprijs
17.00 uur	Borrel

Het is mogelijk de hele middag bij te wonen of afzonderlijke onderdelen. De algemene ledenvergadering is alleen toegankelijk voor leden. Voor VVG-leden is de entree gratis, anderen betalen € 5,-. Dit bedrag kan bij aankomst worden betaald.

Agenda Algemene ledenvergadering VVG

De agenda voor de ledenvergadering ziet er als volgt uit:

1. Opening en welkom
2. Vaststellen agenda
3. Notulen algemene ledenvergadering 2015
4. Terugblik en toekomstplannen door de voorzitter (jaarverslag 2015)
5. Samenstelling bestuur
6. Historica
7. Financiën (samenstelling kascontrolecommissie 2016, financieel verslag 2015 met verslag kascontrolecommissie, begroting 2016)
8. Verslag werkgroep Herstory-Wikipedia
9. Mededelingen
10. Rondvraag en sluiting

De financiële stukken worden uitgedeeld op de vergadering.

Johanna Naberprijs

Ieder jaar reikt de VVG samen met Atria een prijs uit voor de beste scriptie op het terrein van gendergeschiedenis. In de jury zitten prof. dr. Mieke Aerts (Universiteit van Amsterdam), prof. dr. Gita Deneckere (Universiteit Gent) en de prijswinnaar van vorig jaar, Laura Nys, promovendus aan de Universiteit Gent en *Historica*-redacteur. Na de feestelijke prijsuitreiking en de presentatie van de winnende scriptie is er een borrel.

Lezing Marita Mathijsen

'Het zwaard in een fluwelen schede: De omfloerste scherpste van de vrouwelijke pen in de eerste helft van de negentiende eeuw'

Marita Mathijsen (1944) is emeritus hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam met als specialisme de literatuur van de negentiende eeuw in Nederland. Ze promoveerde op de briefwisseling tussen Jacob van Lennep (1802-1868) en De Schoolmeester (1808-1858) (alias van Gerrit van de Linde). In 1999 werd ze hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Mathijsen publiceerde tijdschriften, essays en boeken. Ze ontving prijzen en onderscheidingen, onder andere de Multatuliprijs voor haar boek *De geest van de dichter* (1990) dat gefingeerde gesprekken met 19e-eeuwse schrijvers bevat. Op dit moment werkt Mathijsen aan een biografie van Jacob van Lennep en aan een persoonlijke literatuurgeschiedenis van de negentiende eeuw. Op maritamathijsen.wordpress.com is de voortgang van haar werk te volgen. Daar staan blogs onder de titel 'Het laatste nieuws uit de negentiende eeuw door Marita Mathijsen'.

© Marita Mathijsen

Notulen Algemene Ledenvergadering 2015

Notulen Algemene Ledenvergadering 2015
17 april 2015
Atria Amsterdam

Aanwezig: Margit van der Steen (voorzitter), Diana v/d Berg, Jetty Boerma, Ellen Boonstra-de Jong (secretaris en verslaglegger), Greetje Bijl (bestuurslid en redactielid *Historica*), Marjet Douze, Els Flour (penningmeester), Lonneke Geerlings, Maggy Groenewald, Tina Hammer-Stroeve, Ellen Marrenga, Zonneke Matthée, Evelien Rijsbosch (bestuurslid), Agnes van Steen, Clare Wilkinson, Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur *Historica*)

Afwezig met kennisgeving: Julie Carlier (vice-voorzitter)

Opening en welkom

De voorzitter opent de vergadering en heet de aanwezige leden van harte welkom.

Vaststellen van de agenda

De agenda wordt vastgesteld.

Notulen van de Algemene Ledenvergadering 2014

De notulen van de algemene ledenvergadering van 2014 worden goedgekeurd en vastgesteld.

Terugblik en toekomstplannen door de voorzitter

Opgenomen in *Historica* nummer 2 (2015).

Comité van Aanbeveling

Het Comité van Aanbeveling is gevormd en de leden van het Comité worden gevraagd zich o.a. in te zetten als ambassadeur van onze vereniging. Zo krijgen ze drie exemplaren van *Historica* om ons tijdschrift onder de aandacht van geïnteresseerden te brengen. Tevens zal het bestuur, waar nodig, vragen voorleggen aan de leden van het Comité van Aanbeveling.

De aanwezigen doen voorstellen om pr in te zetten voor de aanwas van nieuwe leden. Ze verzoeken het bestuur te onderzoeken of sponsoring mogelijk is (bijvoorbeeld voor een themanummer van *Historica*). De aanwezigen juichen het toe dat de website vernieuwd wordt en vinden dat er vooraf goed nagedacht moet worden over wat de vereniging met de website wil bereiken. Kan *Historica* bijvoorbeeld digitaal beschikbaar komen, kan de website up to date worden gehouden door een aparte redactie in het leven te roepen, kan er een nieuwsbrief via de website worden verzonden aan leden, etc.? De aanwezigen ver-

zoeken het concept pr-plan aan de leden te mailen, zodat ze mee kunnen denken over de inhoud en de uitvoering.

Financiën

De resultatenrekening 2014 en de begroting 2015 worden uitgedeeld en besproken. De kascommissie geeft aan dat de stukken er prima en overzichtelijk uitzien en doen de aanbeveling om het eigen vermogen te gebruiken om de tegenvallende contributiegelden (door het teruglopend aantal leden) op te vangen. De penningmeester en secretaris werken samen om niet-betalende leden aan te sporen hun contributie te voldoen. De ledenlijst is geschoond. De vereniging telt nu 195 leden (personen) en 30 instellingen (zij ontvangen *Historica*). De losse verkoop van *Historica* valt tegen.

In de begroting zijn de kosten voor de nieuwe website nog niet meegenomen. De begroting wordt goedgekeurd.

Marjet Douze en Zonneke Matthée vormen de kascommissie.

Rondvraag en sluiting

De vergadering wordt gesloten.

Voorafgaand aan de algemene ledenvergadering houdt Manon van der Heijden een lezing over haar boek *Misdadige vrouwen: Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800*. Na de algemene ledenvergadering spreekt Frank Meijer over het Wikipedia-project. Vervolgens wordt de winnaar van de Johanna Naberprijs 2015 bekend gemaakt. Laura Nys wint de prijs met haar scriptie *Liefde, lijden en verzet. Emotionele (tegen)praktijken in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge (1927-1941)*.

Tentoonstelling Atria 'Omdat ik iets te zeggen had' – Nederlandse schrijfsters uit de 19e eeuw

Na het Letterkundig Museum en de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag én het Noord-Hollands Archief in Haarlem is bij Atria in Amsterdam de tentoonstelling te zien 'Omdat ik iets te zeggen had' – Nederlandse schrijfsters uit de 19e eeuw. Op elke locatie heeft de tentoonstelling een ander accent. In Amsterdam ligt de nadruk op vrouwelijke geschiedschrijving, waarbij ook archiefmateriaal van Atria wordt getoond. Drijvende kracht achter de tentoonstelling is Suzan van Dijk, senioronderzoeker bij het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Zij was initiatiefnemer voor een serie projecten waarvan het meest recente het Europese HERA-project *Traveling Texts. The Transnational Reception of Women's Writing at the Fringes of Europe 1790-1914* is. In samenwerking met collega's uit Finland, Noorwegen, Slovenië en het Verenigd Koninkrijk, bestudeert dit project de (inter)nationale receptie van en connecties tussen schrijfsters uit Finland, Nederland, Noorwegen, Slovenië en Spanje.

'Omdat ik iets te zeggen had' is van 5 tot 29 april te zien in de bibliotheek van Atria.

Foto onder: Winnares van de Johanna Naberprijs in 2015 Laura Nys, met jury en mede-genomineerde Lith Lefranc.

Emotienormen en expressies in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge (1927-1941)¹

Emotie, gender en macht

Het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge opende in 1927 als disciplinesectie voor delinquente meisjes. Hun persoonsdossiers bevatten verschillende types egodocumenten, waaronder ook zogeheten 'billets clandestins'; briefjes die de meisjes heimelijk uitwisselden. Bij het lezen van deze briefjes springen de frequente en heftige emotionele expressies in het oog. Deze staan in fel contrast met de beheerste toon die ze hanteerden in verzoekschriften aan de directeur. Dit artikel zoekt een verklaring voor de prominente aanwezigheid van emoties in het clandestiene discours.

/ Laura Nys /

Het Rijksopvoedingsgesticht

Op 27 januari 1940 werd de zestienjarige Yvette op heterdaad betrapt toen ze een briefje probeerde te lezen dat haar vriendin Marie haar stiekem had toegestopt. "Oh Gette je voudrais que tu sortes et moi aussi, (...)" schreef Marie. Ze had schoon genoeg van haar opsluiting in dit "duivelse" huis en wilde er weg. "Mais le Directeur mon bourrau (sic) ne veut pas, il ne voit pas que je suis à bout, que je n'en peux plus, que je souffre atrocement..."²

Het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge, waar Marie en Yvette verbleven, was een disciplinaire vleugel opgericht in 1927 onder leiding van pedagoog en psycholoog Jean van de Vlied. Het personeel was gerekruteerd uit de Zusters van de Heilige Familie van Kortrijk. De meisjes die verbleven in Rijksopvoedingsgesticht Brugge waren veelal veroordeeld voor wangedrag, landloperij of ontucht, maar kwamen specifiek in Brugge terecht, omdat ze zich hadden misdragen in een andere instelling. Uit angst dat deze meisjes door hun gewelddadige gedrag of 'immoraliteit' de overige gedetineerden zouden corrumperen, werden ze naar de disciplinaire vleugel van Brugge gestuurd. De meesten waren afkomstig uit arbeidersmilieus in dichtbevolkte of industriële regio's zoals Brussel, Charleroi en Luik. Bij hun intrede in Brugge was 65 procent van hen tussen de 17 en 19 jaar oud. Het merendeel verbleef er minder dan twee jaar, om weer te worden overgeplaatst naar een andere instelling, in een dienstbetrekking of in voorlopige vrijheid te worden gesteld.³

Brugge was slechts één van de vele publie-

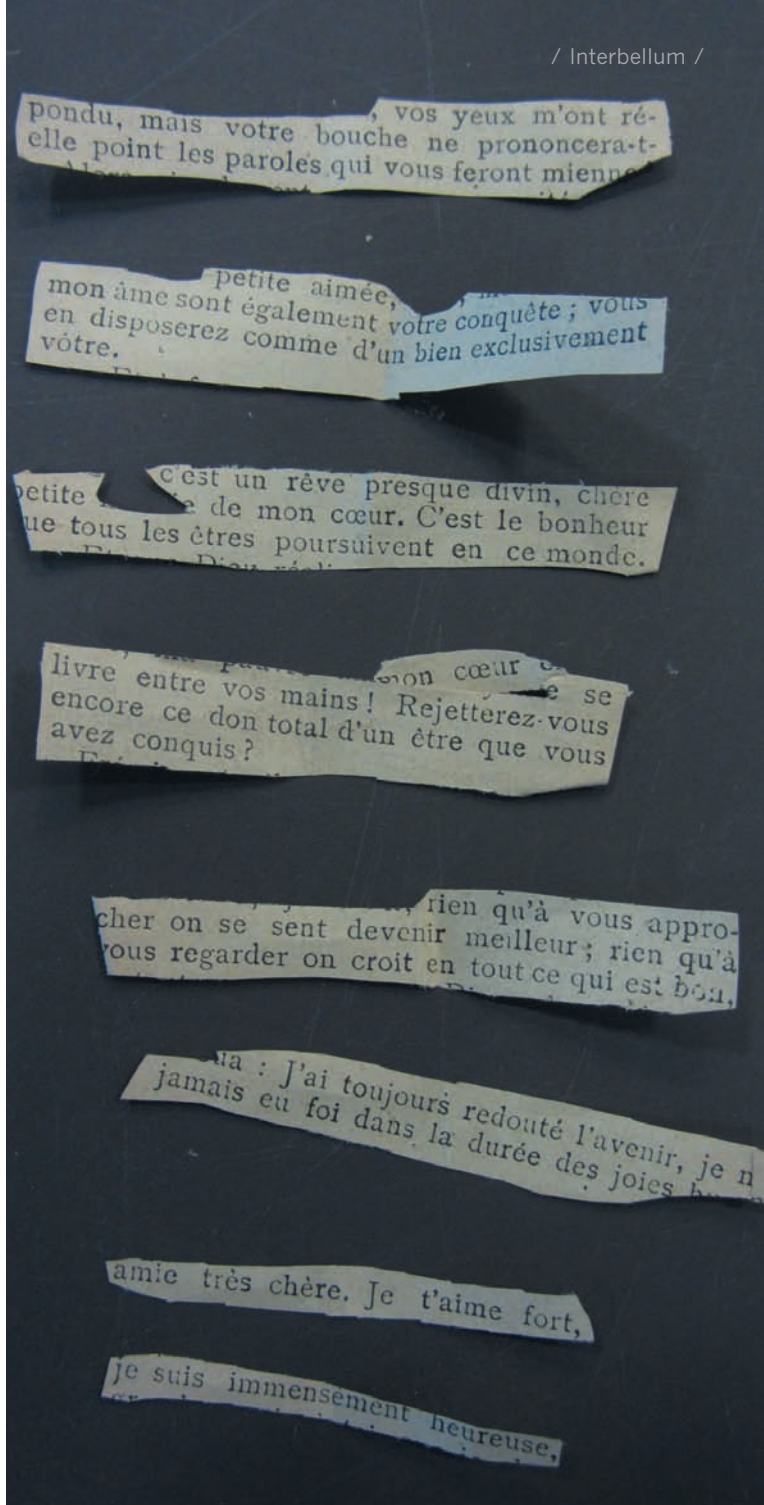
De gedetineerde meisjes schreven elkaar niet alleen briefjes, maar gaven elkaar ook uitgeknipte citaten en tekeningen door.

ke en private heropvoedingsinstellingen waar minderjarigen als gevolg van een maatregel van de kinderrechter terecht kwamen. Al sinds het midden van de negentiende eeuw bestonden er aparte penitentiaire inrichtingen voor minderjarigen. Maar waar het negentiende-eeuwse Klassieke Strafrecht vooral tot doel had 'gevaarlijke kinderen' te corrigeren, was de Kinderbeschermingswet (1912), overeenkomstig de strafrechtsleer van het Sociaal Verweer, gericht op het beschermen van kinderen tegen een gevaarlijk milieu en zo dus te voorkomen dat 'kinderen in gevaar' zich ontpopten tot 'gevaarlijke kinderen'.

De Belgische historiografie kent een hele reeks uitstekende en recente publicaties die diverse deelaspecten over jeugddelinquentie behandelen.⁴ Een minder geëxploreerd terrein echter is de beleving van de jeugddelinquentes zelf. Een mooie bron hiervoor is een briefje

zoals dat van Marie, dat slechts één van de honderdvijftig briefjes is die werden onderschept en als 'billets clandestins' in de persoonsdossiers van de meisjes in Rijksopvoedingsgesticht Brugge werden bewaard. Deze briefjes behandelden de meest uiteenlopende onderwerpen: Marie en Berthe wisselden adressen uit om contact te houden na hun vrijlating, Elisabeth schreef 'Bebette' passionele liefdesverklaringen en Gabrielle en Nelly smeadden een gewaagd ontsappingsplan op de achterkant van zestien beduimelde speelkaarten.⁵

Meest opvallend in de clandestiene briefjes echter is de prominente aanwezigheid van intense emoties. "Ma chère petite Bebette", schreef Elisabeth, "Tu sais que mon amour est un feu et que ma passion est très forte. Je voudrais te presser sur mon coeur et te faire l'amour et j'attends un de tes baisers ardents >>>

avec impatience.”⁶ Hoewel lesbische relaties in een penitentiaire inrichting geen uitzondering zijn, valt de *intensiteit* van het emotionele discours op – niet alleen in schrijven over liefde, maar ook over lijden, angsten en verlangens. Ten tweede is een grote discrepantie waarneembaar tussen het heftige emotioneel discours in de verborgen brieven en de beheerste emotionele expressie in brieven gericht aan de directeur.

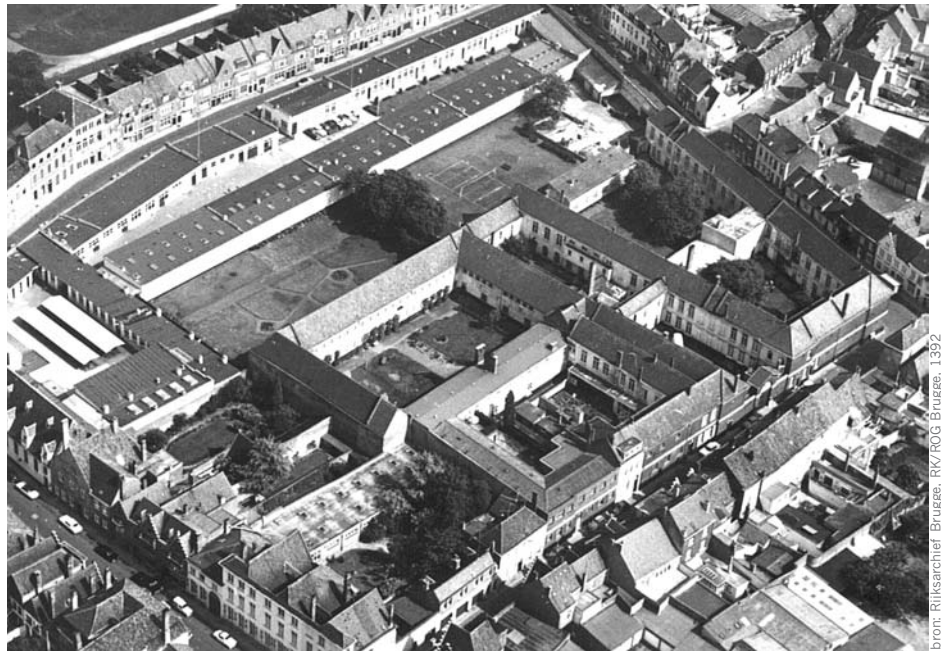
Het artikel beargumenteert dat dit intense emotioneel discours moet worden gezien in het licht van de strenge gedragsnormen die golden in het Rijksopvoedingsgesticht, waarbij ook de emotionele expressies van de gedetineerden aan strikte regulering waren onderworpen. Na een korte toelichting van de gebruikte bronnen en methodologie, wordt eerst ingegaan op de emotienormen van het Rijksopvoedingsgesticht om nadien het discours van de meisjes hiertegenover te plaatsen.

Bronnen en Methodologie

Het Rijksopvoedingsgesticht Brugge kan worden beschouwd als een ‘totale instelling’; het doen en laten van de gedetineerde meisjes stond er onder voortdurende controle, hun kamers werden doorzocht, hun brieven werden gelezen, hun persoonlijke foto’s en kledij werden onderzocht en de directeur had het recht om hen correspondentie met familie te ontzeggen. Het gebouw had voordien dienstgedaan als vrouwengevangenis en dit liet zich nog steeds merken in de architectuur: de cellen werden opgeknapt om te dienen als kamertjes voor de meisjes en tralies werden herbevestigd. De dagen werden vooral ingevuld met handenarbeid (gaande van onderhoudsklusjes tot textielbewerking) en in theorie was er een stilte-regel van kracht, behalve tijdens de recreaties.⁷

Toch vertoonden de gedetineerden grote creativiteit in het omzeilen van de gedragsregels, zoals ook al meermaals aangetoond voor andere penitentiaire inrichtingen.⁸ Vaak wordt hierbij gebruik gemaakt van James Scotts *infrapolitics*, die niet zozeer kijkt naar wat er gebeurt in de publieke ruimte, maar naar subversieve praktijken die zich afspelen *buiten* de blik van de autoriteiten. Scott onderscheidt hierin het *public transcript*, dat alle *openlijke* interacties behelst en het *hidden transcript*: “discourse that takes place ‘offstage’, beyond direct observation by powerholders.”⁹ Alledaagse praktijken zoals het achter de rug uitlachen van opvoeders, overdreven onderdanigheid, roddelen of verborgen communicatie zoals de ‘billets clandestins’ kunnen aanwijzen zijn voor het bestaan van een autonome sociale ruimte in een verborgen sfeer.

Van de 186 bewaarde persoonsdossiers tussen 1927 en 1941 telden 32 dossiers een totaalaantal van 151 clandestiene briefjes, waarvan 128 Franstalige. Naast deze briefjes werd ook gebruik gemaakt van het tuchtregister, dat elke interne overtreding en bijhorende sanctie noteerde. De sanctie had in de meeste gevallen

bron: Rijksarchief Brugge, RKV/ROG Brugge, 1392

(Vermoedelijke) foto van de Rijkskliniek en Rijksopvoedingsgesticht Brugge

een periode van afzondering in de strafcel tot gevolg. Zo’n 130 van de 682 registraties in het tuchtregister van Brugge verwezen rechtstreeks naar clandestiene communicatie. Toch moet de historica zich bij het gebruik van institutionele bronnen bewust zijn van de mogelijk vertekende blik: enkel de onderschepte brieven en de geregistreerde handelingen vonden immers hun weg naar het archief.¹⁰

De omstandigheden waarin de ‘billets clandestins’ werden geproduceerd hadden een grote impact op de teksten, zowel in materieel als tekstueel opzicht. Zo waren veel ‘billets’ geschreven op oud en klein papier wegens een gebrek aan materiaal, de toon van de clandestiene brieven was zeer intiem en werd gekenmerkt door een alledaags taalgebruik – soms bol van de spelfouten. Om deze brieven te gebruiken als bron voor een sociale praktijk én discours, werd gekozen voor een kritische discoursanalyse. Dit laat toe om de voortdurende wisselwerking tussen de context en discours te analyseren tegen de achtergrond van de machtsrelaties in de penitentiaire inrichting.

Daarnaast werd gebruik gemaakt van inzichten uit de emotiegeschiedenis, een onderzoekstak die zich richt op de verandering van emotienormen, emotionele expressies en belevingen doorheen de tijd. Emoties worden hierbij niet beschouwd als universele, onveranderlijke, biologische gegevens, maar als sociaal geconstrueerd. Specifiek voor de microstudie van het emotionele discours in het Rijksopvoedingsgesticht, is het model van William Reddy’s *emotional regime* en *emotional refuge* zeer geschikt, omdat het conceptueel aansluiting vindt bij het hoger vermelde *public* en *hidden transcript* van James Scott. Een *emotional regime* is “the set of normative emotions and the official rituals, practices, and emotives that express and inculcate them”,¹¹

waarbij een *emotional refuge* slaat op een “relationship, ritual, or organization (whether informal or formal) that provides safe release from prevailing emotional norms and allows relaxation of emotional effort”. In wat volgt beargumenteer ik dat de clandestiene correspondentiegemeenschap van de gedetineerde meisjes kan worden opgevat als een *emotional refuge*, met emotionele praktijken die haaks stonden op de heersende normen van het *emotional regime*.

Het Rijksopvoedingsgesticht als *emotional regime*

Gelijkmoedige huisvrouwen

De normen en waarden uitgedragen door het Rijksopvoedingsgesticht stemden overeen met het burgerlijke ideaal van het ‘vrouw-aan-de-haardmodel’ en beoogden een heropvoeding van de meisjes tot waardige moeders en echtgenotes. Ook de emotienormen binnen het Rijksopvoedingsgesticht waren sterk gender- en klassegebonden. Hoewel de bestudeerde periode het interbellum is, vertoonde de instelling veel gelijkenissen met de negentiende-eeuwse Victoriaanse emotienormen. Het Victoriaanse ideeëngoed over emoties was nauw verbonden aan de complementaire biologische opvatting over de seksen. Zo zou de vrouw beperkte redeneringsvermogens hebben die intuïtief, praktisch en gericht waren op het specifieke. Daardoor was de (blanke, burgerlijke) vrouw uitermate geschikt om de huishoudelijke rol op te nemen, te meer omdat ze een aangeboren liefhebbende en zorgende aard had. Mannen daarentegen hadden een grotere capaciteit voor objectiviteit en abstractie en waren in staat om onpartijdig te oordelen – kwaliteiten die in de publieke sfeer onontbeerlijk waren.¹²

Uit de hier reeds veel geciteerde studie van historica Veerle Massin blijkt dat kwaliteiten als vlijt, sensibiliteit en de pogingen van de meisjes om te strijden tegen immoreel gedrag werden geprezen door het Rijksopvoedingsgesticht Brugge – kenmerken die mooi passen binnen het lijstje waaraan de ‘perfecte’ Victoriaanse huisvrouw moest voldoen. Negatieve opmerkingen besloegen een hele waaier aan eigenschappen: ongedisciplineerdheid, opvliegendheid, achteloosheid, ijdelheid, trots, jaloezie, leugenachtigheid, gebrek aan wilskracht en onverschilligheid.¹³ Ook hier zien we aansluiting bij het ideaal van de gelijkmoedig gestemde, liefhebbende moederfiguur die werd voorop gesteld in de Victoriaanse tijd.

Zelfbeheersing

Bovendien werd van de meisjes verwacht dat ze een uitermate fijne balans aanhielden inzake het tonen van de gepaste emotie en de intensiteit van deze emotie. Verlies van zelfbeheersing werd bestraft, zoals Gabrielle ondervond toen ze haar boosheid toonde bij een negatieve gedragsevaluatie, maar in het tuchtregister vinden we evengoed de sanctionering van Thérèse, die net werd gestraft omwille van haar aanhoudende ‘onverschilligheid’ toen ze geen positieve beoordeling kreeg.¹⁴ Waar Gabrielle dus werd gestraft wegens het uiten van een ongepaste emotie, werd Thérèse gestraft wegens het *niet* uiten van emotie. Deze sancties wijzen op het bestaan van uiterst fijne regels inzake het vertonen van emoties binnen de muren van het Rijksopvoedingsgesticht, waar zelfbeheersing van primordiaal belang was.

Algemeen gezien was het begrip zelfbeheersing in het interbellum aan verandering onderhevig door de toegenomen informalisering van

de omgangsstandaarden. Waar in de Victoriaanse tijd de ‘verleiding’ werd tegengegaan door structurele barrières in de vorm van formele regels, was men in de twintigste eeuw meer aangewezen op het individuele karakter om directeur om te gaan met excessieve gevoelens, wat leidde tot nieuwe categorieën van deugd waar een geslaagde zelfbeheersing centraal stond.¹⁵ In dit opzicht correspondeerde de emotienorm in het Rijksopvoedingsgesticht wel met het toenemende belang van zelfbeheersing in de maatschappelijke emotienormen van het interbellum, maar inzake verklaringsmodellen werd teruggevallen op oudere theorieën.

Perverse seksualiteit

Directeur Jean Van de Vliedt legde een expliciet verband tussen een problematisch seksueel instinct, een veronderstelde homoseksualiteit en algemene ongehoorzaamheid.¹⁶ Seksualiteit was in de loop van de negentiende eeuw steeds meer verweven geraakt met inzichten uit het medische en psychiatrische discours. Seksualiteit was méér dan alleen een anatomisch gegeven; het werd opgevat als een complex van psychische kenmerken waarvan een teveel of te weinig van belang was voor de persoonlijkheid – en dan vooral de vrouwelijke persoonlijkheid.¹⁷

Deze visie op seksualiteit had ook een impact op het begrip zelfbeheersing. Uit het discours van het bestuur blijkt dat agressie werd gesanctioneerd zodra het zich manifesteerde, maar seksualiteit en het ‘erotische instinct’ werden aangepakt nog *vóór* ze zich manifesteerden. Het is een subtiel verschil dat zich niet zozeer laat zien in het tuchtregister, maar wel in de manier waarop de evaluaties verliepen. Bij Marie bijvoorbeeld werd genoteerd

dat haar werk weliswaar volstond, maar dat ze zich bleef overgeven aan “viciëuse [geperverteerde] droomerijen ten nadeele van haar gedrag”.¹⁸ Ondanks het externe goede gedrag, was er dus nog werk aan de winkel om ook het *denken* aan immoraliteit uit te wissen, daar het *interne* ‘instinct’ een negatieve uitwerking had op het *externe* gedrag. De meisjes moesten dus niet alleen een volledige zelfbeheersing aantonen over hun *gedrag*, maar ook over hun *interne beleving*.

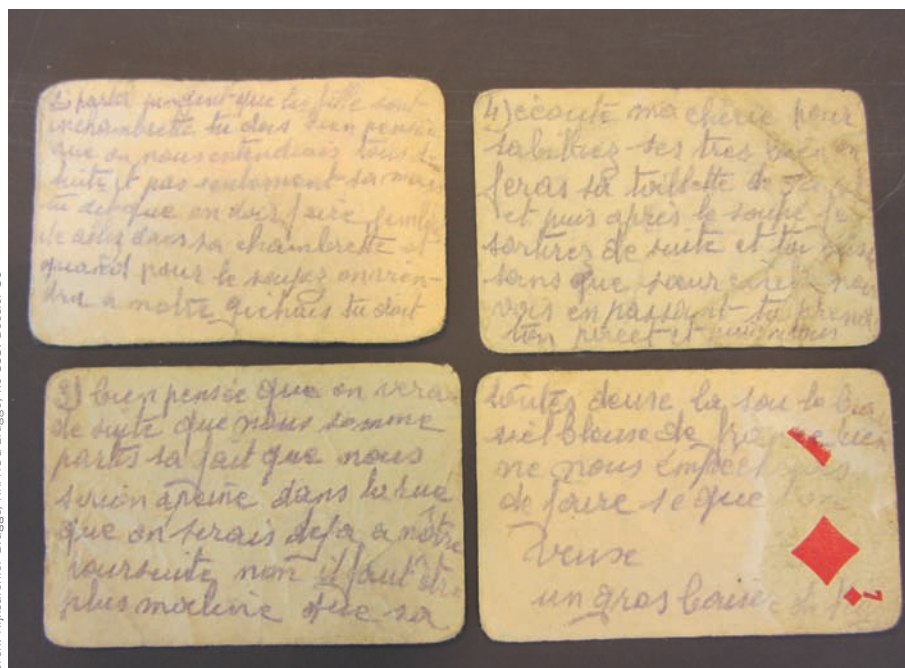
In de gedragsrapporten en het tuchtregister werden meisjes regelmatig omschreven als “in crisis”. De notie ‘crisis’ toonde zich een flexibel begrip. Zo was er de “crisis van waanzinnigheid”, de “crisis van moedwil” en de “erotische crisis”. Bij Marie werd bijvoorbeeld genoteerd: “Echte *erotische crise*. In ‘t openbaar omhelst op schandelijke wijze, herhaaldelijk L. Laurence. ‘t Zijn 2 verstokte, zedeloze vriendinnen.”¹⁹ Afgaande op de halfjaarlijkse rapporten en het tuchtregister werd de erotische crisis beschouwd als een felle opwelling van erotische gevoelens of een woedeaanval indien de amoureuze relaties werden verboden: “Wanneer deze wellustige neigingen worden gedwarsboomd, ontstaat er een erotische crise die van haar een echte furie maakt en ons noodzaakt onzen toevlucht te nemen tot therapeutische omwindsels of het dwangbuis,” schreef Van de Vliedt over Yvonne.²⁰

Het discours van de vrouw wiens gedrag beheerst wordt door haar seksualiteit en die zichzelf niet in de hand heeft, heeft echter belangrijke machtsconsequenties. Zoals historisch psychologe Stephanie Shields opmerkte: “constructions of emotion out-of-control are used to disempower people.”²¹ Door een emotie als woede af te doen als irrationeel en ongecontroleerd, konden agressie, ordeverstoringen en lesbische relaties eenvoudigweg worden afgedaan als ‘crisis’. Hiermee werd de oorzaak geplaatst bij de aard van de meisjes zelf of de omstandigheden waarin ze waren opgegroeid, maar zeker niet in de omstandigheden van het Rijksopvoedingsgesticht. Tegelijk verschaftte deze constructie van irrationaliteit ook een rechtvaardiging voor het repressief optreden tegen de meisjes. Het *labelen* van een gedetineerde als ‘in crisis’, of ‘hystero-erotisch sujet’ kan dus worden geïnterpreteerd als een onderdeel van een discours waarbij dominantie kon worden gelegitimeerd.

Emotional refuge

Het clandestiene discours van de meisjes vormde een groot contrast met de normen die vanuit het Rijksopvoedingsgesticht werden opgelegd: sensibiliteit, gelijkmoedigheid, vlijt, een hoge mate aan eerbied en bovenal een rigide zelfbeheersing, zowel met betrekking tot woede als affectie. De *emotional refuge* die doorheen de briefwisseling werd geconstrueerd, toonde zich geheel tegengesteld. De liefde die bij de meisjes in hoog aanzien stond, was actief, gulzig, nieuwsgierig naar en ‘happig op’ lichamelijke affectie. Hierdoor stond >>

Het ‘ontsnappingsplan’ van Gabrielle en Nelly op de achterkant van zestien beduimelde speelkaarten.

ze in fel contrast met de gendergerelateerde emotienormen met betrekking tot liefde, die de vrouwelijke seksualiteit eerder beschouwde als de passieve, plichtsbewuste liefhebbende aard van de echtgenote. Belangrijk uiteraard is dat het niet om heteroseksuele liefde ging, zoals de heersende emotienormen voorschreven, maar een liefde tussen vrouwen. Dit was evenwel voorwerp van menig discussie in de clandestiene briefjes. Veel meisjes waarschuwden elkaar om zich afzijdig te houden van deze relaties uit angst voor de straffen. Sommigen dachten ook na over de toekomst en hun reputatie: “Marie, doet gelijk ik, ziet ne man gaarne maar geen meisjes,” schreef Rosalie. “Ik of gij zullen toch nooit met meisjes trouwen (...) de mensen zouden denken dat wij zot worden.”²² Anderen, zoals Josée, zagen er geen graten in: “Un jour tu me disais pourquoi ne peut ont (sic) pas aimer une femme ou bien un homme” schreef ze aan Marie, “mais si sa se peut très bien! Car moi j’aime une jeune fille au lieu de un jeune homme et c’est le même amour que si j’aimais un homme.”²³

Ten tweede werden de emotionele expressies getekend door een grote intensiteit. Zo verzekerden de meisjes elkaar ervan dat ze zich geheel overgaven aan hun liefde, of omgekeerd, dat de liefde hen compleet beheerste. “Je t’aime ci follement que je me laisse embrasser par l’amour, même dans mon écriture,” schreef Marie. De meisjes zochten naar woorden die krachtig genoeg waren voor hun gevoelens. “Te dire que je t’aime, chérie, c’est trop peu car c’est une véritable adoration que j’ai pour toi, oh oui je t’adore,”²⁴ schreef Joséphine, hierbij ‘adorer’ nog een trap hoger plaatsend dan ‘aimer’. Met krachtige woorden, tussenwerpsels als ‘oh!’ of herhalingen (“oh chérie je t’aime! je t’aime! je t’aime!”²⁵) probeerden de meisjes hun liefde onder woorden

te brengen. Soms werd dit ook uitgedrukt in lichaamsgerelateerde termen: “Je veux te donner mon coeur tous entier à toi seul” schreef Yvette aan Marie, en ze wilden praten “avec les yeux dans les yeux, **coeur à coeur**, t’embrasser”.²⁶ Dit discours was overigens verbonden met lichamelijke praktijken zoals kussen, het in de huid krassen van de naam van de geliefde of het afknippen van haarlokken. Deze onderdompelingen in emotie stonden in fel contrast met de eis naar een perfecte zelfbeheersing, uitgedragen door het emotieregime.

Nochtans werd in de clandestiene briefjes ook gesproken over zelfbeheersing. Yvette, die bang was dat haar relatie met Marie aan het licht zou komen, kreeg raad van Marie: “[J]e suis certaine que tu tremble (sic) quand tu les entends, *domine-toi* mon petit loup, et *fais mentir tes yeux!*”²⁷ De betekenis die Marie gaf aan ‘beheers jezelf’ was uiterst verschillend van die van het bestuur. Waar ‘se dominer’ voor het bestuur erin bestond om de interne beleving net zo correct te laten worden als de externe gedraging, en dus een poging deed om intern en extern te doen *convergeren*, was dit net het omgekeerde voor Marie, die Yvette ertoe overhaalde om ‘met haar ogen te liegen’; i.e. *intern iets anders te beleven dan extern te tonen* en dus pleitte voor het *divergeren* van de beleving en de gedraging. Marie toonde hiermee aan dat ze goed op de hoogte was van de emotienormen die *en public* golden en dat ze in staat was om te balanceren tussen de verborgen en openbare sfeer.

Balanceren tussen *hidden* en *public transcript*

Waar de ‘billets clandestins’ in veel gevallen een locus boden om emoties ten volle te beleven en te uiten, werd in veel brieven aan de

directeur eerder – als vanop een afstand – *over* emoties gesproken, waarbij de meisjes bewust op hun bewoordingen letten. Zo schreef Jeanne: “Tous les jours mais tous les jours j’agis aveuglement et parfois même malgré moi, a la passion qui me rend non pas seulement malade mais encore esclave de moi-même...”²⁸ Haar schrijven werd beheerst door een enerzijds geagiteerde toon (bijvoorbeeld de herhaling “tous les jours mais tous les jours”), maar anderzijds was er de zeer afstandelijke toon waarop ze zichzelf analyseerde. Ze erkende dat in haar een passie leefde die zij niet de baas kon, maar beschreef dit alsof de passie en zij losstaande gegevens waren (“la passion ... me rend ... malade, ... esclave de moi-même”).

Door te erkennen dat ze in het bezit was van deze passie die haar handelen volledig in de war stuurde, stapte Marie mee in het discours van het bestuur en de visie op seksualiteit zoals hierboven uiteengezet. In één van haar halfjaarlijkse rapporten valt te lezen hoe ze beheerst werd door “un conflit alarmant entre la *mentalité* jeune, enfantine, audacieuse, le cynisme, la vanité du mal et le *tumulte sexuel tyrannique* étouffant toutes les possibilités utiles.”²⁹ Er werd met andere woorden een onderscheid gemaakt tussen haar gehele mentaliteit en de passionele ‘tirannieke’ seksualiteit die al haar mogelijkheden verstikte. De gelijkenis in het discours van Marie en het officiële discours is treffend.

In een brieffragment van (een andere) Marie, waarin ze de inspecteur-generaal van de dienst Kinderbescherming om een gunst vroeg, valt op hoe ze hamerde op haar pogingen tot zelfbeheersing: “J’ai encore des moments ou j’ai tres difficile mais *je me retiens a temps* et je me dis que ça passera et alors *je suis de retour calme* et ainsi (...) petit a petit *je me vainquerais* (sic).”³⁰ Marie was zich dus maar al te goed bewust van de emotienormen en wat van haar verwacht werd. De berekendheid die ze aan de dag legde in haar brief, staat in fel contrast met de heftige gevoelens die ze uitte in liefdesbrieven.

Het grote verschil in discours dat werd gehanteerd naar de autoriteiten toe dan wel onderling, wijst op meer dan louter een verschil in register. Het wijst op de capaciteiten van (sommige) meisjes om de spelregels van het *public transcript* te doorgronden en zelf toe te passen waar nodig. Waar in bovenstaande echter een duidelijk afgebakende grens werd getrokken tussen het discours in de publieke en in de verborgen sfeer, werd deze doorprikt met een fenomeen dat de meisjes ‘faire son train’ noemden.

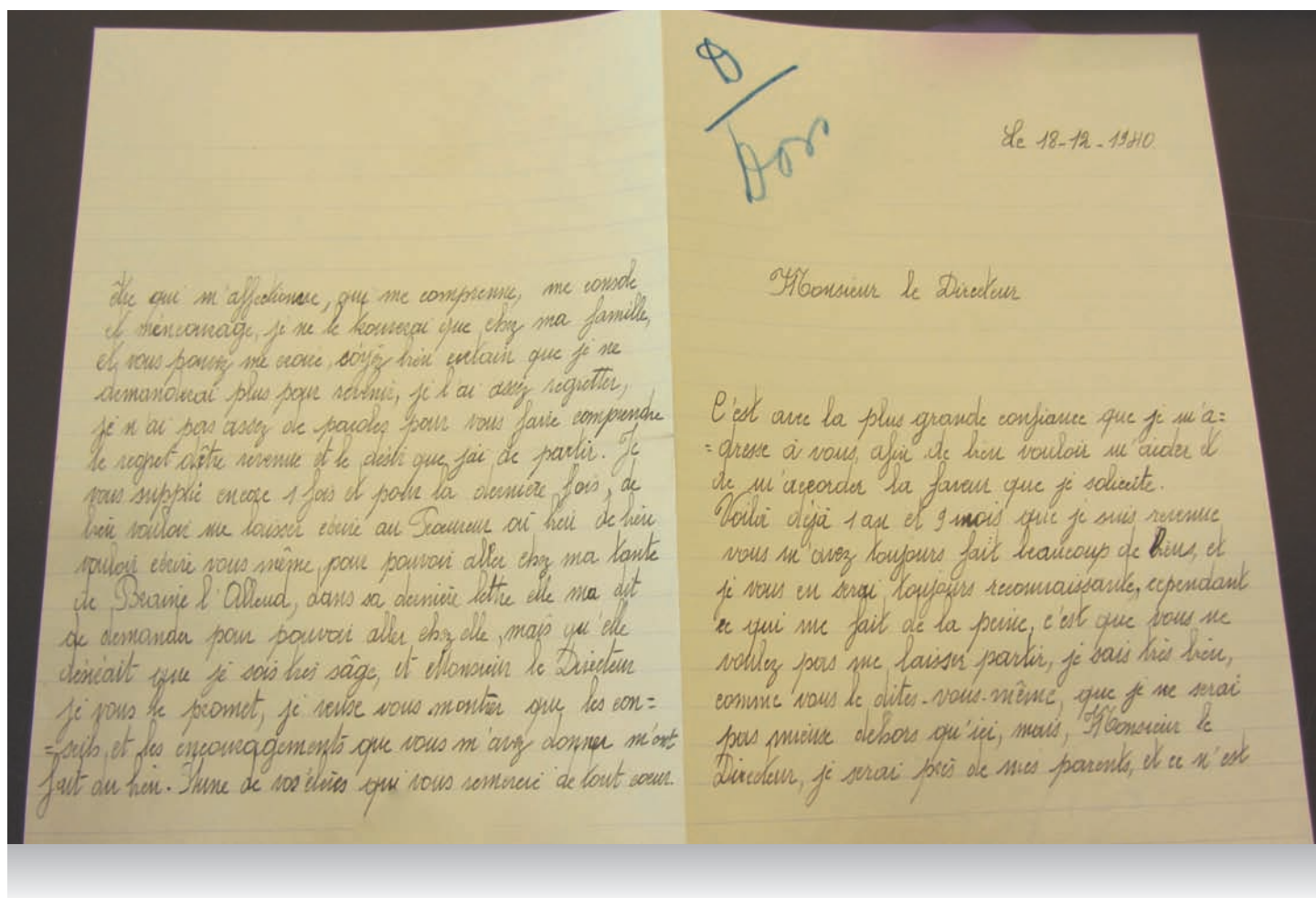
Openlijk contesteren: ‘haar trein doen’

Op 15 december 1931 werd in het tuchtregister gemeld: “Clara moest om hare groote onbeleefdheid wegens Mijnheer Algemeene Bestuurder W. in hare cel blijven, binst den middag *begon ze haren trein* zooals ze dat noemen; zingen en lawijt maken, we hebben ge-

Vindingrijkheid blijkt uit dit briefje geschreven op een chocoladewikkel.

bron: Rijksarchief Brugge, RW/ROG Brugge, no 834; Dossier 27

Een brief van een meisje aan de directeur, geschreven tijdens haar opsluiting. Sommige meisjes hielden ook contact met de directeur na hun vrijlating.

noodzaak geweest haar een douche te geven. Yvonne desgelijks... 's avonds rond 7 uur begonnen 1st Mireille 2^e Marie 3^e Marie 4^e Berthe *hunner trein te voeren*, zingen en tieren. [Mireille] was daar de aanvoerster van, brak alle hare vensterruiten. De eenige oorzaak daarvan is omdat Clara gestraft was."³¹

De notie 'haar trein doen' komt een zestien keer voor in het tuchtregister en duidt op roepen en tieren, vaak vanuit de kamer of strafcel – soms collectief, als solidariteitsbetuiging aan medege-detineerden. Het fenomeen 'haar trein doen' is intrigerend, omdat er veel elementen in samenkomen: een spottend discours ging vergezeld van lichamelijke praktijken, het kon individueel of collectief zijn, kon op voorhand gepland zijn of spontaan opborren en het verenigde zowel gevoelens van frustratie als van solidariteit.

Zoals uit het citaat blijkt, kon de praktijk aanvagen vanuit een gevoel van onrecht en kwaadheid omwille van een straf op individueel niveau, maar tegelijk getuigt het van een cohesie en solidariteit tussen sommige cliëjes – een solidariteit die anders vooral tot uiting kwam in de clandestiene sfeer en bedoeld was om verborgen te blijven. In de praktijk van 'haar trein doen' werd deze solidariteit echter uit de verborgen sfeer getrokken om zich rechtstreeks tegen de autoriteiten te richten.

Vaak ging dit vergezeld van provocerende

lichamelijke praktijken. Door luidkeels te zingen en te schreeuwen gingen de meisjes lijnrecht in tegen de emoties die sociaal gepast zouden zijn – gelijkmoedigheid en een hoge mate van eerbied die grensde aan angst. Soms ging het 'trein doen' vergezeld van agressief gedrag. Dit kon gericht zijn tegen materiaal, zoals Mireille die haar vensters stuk gooide, maar ook tegen het personeel. Vormde het roepen en tieren al een breuk met hun genderrol, dan was het vertonen van agressief gedrag dat helemaal. Agressie werd vooral geassocieerd met viriele mannelijkheid, maar bij meisjes was het ondenkbaar.³²

Uit het tuchtregister komt vooral een beeld naar voren van ongecontroleerde woede-uitbarstingen. Maar dit beeld van "emotions-out-of-control" kan worden genuanceerd door een onderschepte conversatie tussen Marie en Berthe. In hun brief overlegden ze niet alleen welke liederen ze zouden zingen, maar spraken ze ook af wanneer ze zouden beginnen: "[Berthe] ne tarde pas de me copier les tiens [jouw liedjes] car tu sais qu'une minute suffit pour me mettre dedant [in de strafcel] et pendant 2 heures je commence mon train, tu verras. Voici les chants que je vais chanter quand je ferai mon train..."³³ Er volgde een lijst van bijna twintig liedjes met af en toe commentaar van Marie ("nr 6. Moulin Rouge – très joli tu sais"). Het geeft een verklaring voor de vele

'billets clandestins' waar liedteksten waren opgeschreven.

De liedjes speelden zich vaak af tussen bloedmooie vrouwen en hun minnaars in cafés, al circuleerde er ook één liedje dat zelf gemaakt scheen te zijn en waarin de meisjes openlijk de spot dreven met de instelling. Het opruiende lied prijkte helemaal bovenaan op de lijst die Marie met Berthe uitwisselde. De eerste paragraaf was eerder pessimistisch en beschreef de lange periode van opsluiting, het strenge leven binnen het Rijksopvoedingsgesticht en de sancties. De tweede paragraaf was opjuttend, beklemtoonde de saamhorigheid van de meisjes en gaf blijk van hun eigen agens. Want als het hen allemaal op de zenuwen werkte, stelde het lied voor, "eh bien on fait son train"!

Slot

De clandestiene briefjes in de persoonsdossiers van gedetineerde meisjes in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes getuigen van intense emotionele expressies die sterk contrasteerden met de heersende normen. In het opleggen van strikte gedragsnormen, formuleerde het Rijksopvoedingsgesticht impliciet nauwgezette emotionen-normen waarin zelfbeheersing een cruciale rol bekleedde. Het clandestiene discours van de >>

bront: Rijksarchief Brugge, RK/ROG Brugge, no 830: Dossier 4

Sommige meisjes gaven elkaar haarlokken of medaillons als 'bewijs' van hun liefde voor elkaar.

gedetineerde meisjes draaide deze normen volledig om: gelijkmoedigheid werd een dans tussen liefde, lijden en jaloezie, het respect dat de meisjes werden verondersteld te vertonen jegens het bestuur werd spot en de zelfbeheersing transformeerde in een totale overgave aan extreme emoties. De correspondentiegemeenschap fungeerde in die zin als een *emotional refuge* die de meisjes toeliet om een dam te bouwen tegen de normen die hen werden opgelegd vanuit het *emotional regime*.

Hiermee brengt deze *view from below* een nieuw element aan het licht in de historiografie over jeugddelinquentie: de rol van emoties in een penitentiare context. Een element dat des te belangrijker was voor de gedetineerden zélf, zo blijkt uit de prominente plaats van emoties in het clandestiene discours. Voor sommige meisjes golden hun gevoelens bovendien als het stuk van 'het Zelf' waar de instelling geen controle op kon uitoefenen. Want op het verfromfaaide bundeltje beschreven snippets waarmee dit artikel begon, had Marie ook nog opstandig geschreven: "Je hais tous mes bourreaux. Ils m'ont tout pris: liberté, famille, joie. Mais ce qu'ils ne savent me prendre c'est mon coeur, mon imagination... Non, jamais ils ne m'empêcheront d'aimer."³⁴ ///

Noten:

- Dit artikel is gebaseerd op de masterscriptie *Liefde, Lijden en Verzet. Emotionele (tegen)praktijken in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge (1927-1941)*, Universiteit Gent, 2014. Mijn oprechte dank gaat uit naar mijn promotoren Gita Deneckere en Jenneke Christiaens voor hun inspirerende advies bij het schrijven van mijn masterscriptie. Ook ben ik zeer dankbaar voor de suggesties van de anonieme peereviewer van dit artikel.
- Omwille van privacybescherming zijn alle namen fictief. "Oh Gette ik wilde dat jij vrijkwam, en ik ook. Maar de directeur, mijn beul, wil dat niet. Hij ziet niet dat ik er bijna onderdoor ga, dat ik niet meer kan. Ik lijd verschrikkelijk." Rijksarchief Brugge, RK/ROG Brugge, n° 846: Dossier 185.

- W. Reddy, *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*, Cambridge, 2001, p. 129.
- S.A. Shields, 'Passionate Men, Emotional Women. Psychology Constructs Gender Difference in the Late 19th Century', in: *History of Psychology*, 10 (2007) 2, p. 97.
- V. Massin, *Protéger ou exclure? ...*, p. 237.
- RAB, RK/ROG Brugge, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 12/01/1930 en 20/09/1931.
- P. Stearns, *Battleground of Desire: The Struggle for Self-Control in Modern America*, New York, 2007, p. 22 en 26; C. Wouters, *Informalising. Manieren en emoties sinds 1890*, Amsterdam, 2008, p. 256 en 260.
- V. Massin, *Protéger ou exclure? ...*, p. 290.
- L. Appignanesi, *Gek, slecht en droevig. Een geschiedenis van vrouwen en psychiatrie van 1800 tot heden*, Amsterdam, 2009, pp. 211-212.
- RAB, RK/ROG Brugge, n° 830: Dossier 4.
- RAB, RK/ROG Brugge, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 29/12/1927.
- RAB, RK/ROG Brugge, n° 834: Dossier 21.
- S.A. Shields, 'Passionate Men, Emotional Women, ...', p. 106.
- RAB, RK/ROG Brugge, n° 834: Dossier 27.
- "Op een dag vroeg je me: waarom kunnen we toch niet een man of een vrouw liefhebben. Maar dat kan toch wel! Want ik houd van een meisje in plaats van een man, en het is toch dezelfde liefde als wanneer ik van een man zou houden." RAB, RK/ROG Brugge, n° 839: Dossier 91.
- "Ik ben zo stapelverliefd op je dat ik me laat overmeesteren door de liefde, zelfs in mijn handschrift" RAB, RK/ROG Brugge, n° 830: Dossier 4.
- "Zeggen dat ik van je houd is te weinig, chérie, want het is een werkelijke aanbidding die ik voor jou voel!" RAB, RK/ROG Brugge, n° 834: Dossier 26.
- RAB, RK/ROG Brugge, n° 839: Dossier 85.
- "Ik wil je heel mijn hart geven. (...) van blik tot blik, hart aan hart, je omhelzen." RAB, RK/ROG Brugge, n° 843: Dossier 139.
- "Ik weet zeker dat je trilt als je hen hoort, maar beheers je mijn kleine wolf en doe je ogen liegen!" RAB, RK/ROG Brugge, n° 841: Dossier 111.
- "Elke dag echt elke dag handel ik blind en soms ondanks mezelf, volgens de passie die me niet alleen ziek maakt maar ook slaaf van mezelf..." RAB, RK/ROG Brugge, n° 830: Dossier 2.
- "Alarmerend conflict tussen de jonge mentaliteit, kinds, stoutmoedig, het cynisme, de ijdelheid van het kwaad en de tyrannieke seksuele oproer die alle nuttige mogelijkheden verstikt." RAB, RK/ROG Brugge, n° 830: Dossier 2, halfjaarverslag, juli 1929, mijn cursief.
- "Ik heb nog momenten waarop ik het moeilijk heb, maar ik herpak me op tijd en zeg tot mezelf dat het zal overgaan, en dan word ik weer kalm, en beetje bij beetje zal ik me overwinnen." RAB, RK/ROG Brugge, n° 832: Dossier 9, mijn cursief.
- RAB, RK/ROG Brugge, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 15/12/1931.
- D. Niget, 'De l'hystérie à la révolte...'
- "Celine, haast je om de jouwe [jouw liedjes] te kopiëren want je weet dat een minuut genoeg is om me erin [in de strafcel] te plaatsen en over 2 uren begin ik mijn trein, je zal wel zien" RAB, RK/ROG Brugge, n° 837: Dossier 67.
- "Ik haat al mijn beulen. Ze hebben me alles afgenomen: vrijheid, familie, vreugde. Maar wat ze me niet kunnen afnemen is mijn hart, mijn verbeelding... nee, nooit zullen ze me verhoederen om lief te hebben." RAB, RK/ROG Brugge, n° 841: Dossier 111.

Het gebruik van de afbeeldingen werd mogelijk gemaakt dankzij het Rijksarchief Brugge en de dienst Jongerenwelzijn.

Laura Nys (°1991) studeerde in 2014 af in de opleiding geschiedenis aan de Universiteit Gent. Met haar masterscriptie "Liefde, Lijden en Verzet. Emotionele (tegen)praktijken in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge (1927-1941)" behaalde ze de Johanna Naberprijs en de André Schaepdrijverprijs. Momenteel werkt ze als FWO-aspirant aan de Universiteit Gent aan haar doctoraat over emotionele expressies van jeugddelinquenten.

Contact: Laura.Nys@UGent.be

‘Vrouwenoverschot’ ter aanvulling van het onderwijzerstekort

De intrede van onderwijzeressen in de openbare lagere school in Groningen van 1878 tot 1900

Het openbaar lager onderwijs met co-educatie – jongens en meisjes kregen dan samen les – was voor 1878 een echte mannenwereld. Onderwijzeressen gaven alleen les op meisjesscholen. Met de liberale onderwijswet van 1878 stimuleerde de rijksoverheid de intrede van onderwijzeressen in de gemengde lagere school door een bepaling om bij voorkeur onderwijzeressen in de laagste klassen aan te stellen. Ook werd het vak nuttige handwerken voor meisjes verplicht. De overheid hoopte hiermee twee problemen in één keer op te lossen, namelijk het grote tekort aan hulponderwijzers en het zogenoemde ‘vrouwenoverschot’: de groeiende groep ongehuwde vrouwen uit de burgerij. In de jaren die volgden veroverden de onderwijzeressen een vaste plek in de lagere school met co-educatie.

/ Greetje Bijl /

In de jaren zeventig van de negentiende eeuw was er een groot tekort aan onderwijzers ontstaan. De bevolking groeide sterk, waardoor het aantal leerlingen toenam en er meer onderwijzers nodig waren. Daarnaast verplichtten de **onderwijswetten uit 1857 en 1878** gemeenten om meer leerkrachten aan te stellen. De wet uit 1857 bepaalde dat op een school met meer dan zeventig leerlingen de hoofdonderwijzer werd bijgestaan door een onderwijzer in opleiding, een kwekeling, en bij meer dan honderd leerlingen kwam er een hulponderwijzer.¹ De wet stond kwekelingen toe om zelfstandig onderwijs te geven in een klas en ze telden mee als onderwijskracht. In de onderwijswet van 1878 veranderde de positie van kwekelingen en mochten zij tijdens hun opleiding alleen werkzaamheden verrichten

Nederlandse onderwijswetten uit 1857 en 1878

Onderwijzers en onderwijzeressen op openbare scholen kwamen in dienst van de gemeente die hun salaris betaalde. Om hun bestaanszekerheid te garanderen was in de onderwijswetten een minimumloon vastgesteld. In 1857 werd het minimumbedrag voor gewone onderwijsgeven 200 gulden per jaar en in 1878 werd dit bedrag verhoogd naar 400 gulden. Het wettelijke minimumloon was zo laag dat het salaris van onderwijzers en onderwijzeressen grotendeels afhankelijk was van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt.

onder het rechtstreeks toezicht van een bevoegde onderwijzer.² Daarbij moesten scholen met meer dan dertig leerlingen al een onderwijzer of onderwijzeres aanstellen naast het schoolhoofd. Het al bestaande onderwijzerstekort werd zo alsmat groter. Door de aantrekkelijke economie ontstonden voor de relatief hoog opgeleide onderwijzers bovendien aantrekkelijker arbeidsplaatsen in administratieve beroepen. De salarissen voor de schaarse onderwijzers stegen in de jaren zeventig snel, waardoor de kosten van het lager onderwijs voor de gemeenten erg hoog waren.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam er meer aandacht voor de uitbreiding van werkgelegenheid voor vrouwen door de bezorgdheid over het ‘vrouwenoverschot’ van ongehuwde vrouwen in de gegoede middenklasse. Voor vrouwen werd een veroordeling tot het vrijgezelligdom en kinderloosheid ‘tragisch’ geacht, want het huwelijk en moederschap werd als hun ‘ware’ bestemming beschouwd. Ongehuwde vrouwen waren financieel afhankelijk van familie of aangewezen op betaalde arbeid. De keuze in werk buitenshuis was voor vrouwen uit de gegoede midden-

stand beperkt. De liberalen vonden deze kwestie belangrijk en verdedigden het recht van vrouwen op economische zelfstandigheid.³ De functie van onderwijzeres werd gezien als een mooi beroep voor een ‘net meisje’.⁴ In de liberale onderwijswet van 1878 werd een bepaling opgenomen dat in de laagste klassen onderwijzeressen de voorkeur hadden. Bovendien werd het vak nuttige handwerken verplicht gesteld voor meisjes. Onderwijzeressen zouden beter met de kleine kinderen om kunnen gaan en onderwijzers konden ‘natuurlijk’ geen onderwijs in handwerken geven. De rijksoverheid zag de onderwijzeressen als een welkome aanvulling op het tekort aan onderwijzers en zij vormden een vervanging voor de kwekelingen in de laagste klassen.⁵

Dit artikel baseert zich op mijn proefschrift *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen*. Hierin heb ik uitgebreid onderzoek gedaan naar loopbaan, inkomen, huwelijk en sociale achtergrond van onderwijzers en onderwijzeressen in de provincie Groningen.⁶ Voor de periode 1848-1887 zijn vier cohorten van ieder tien jaar samengesteld bestaande uit mannen en vrouwen die in Gronin- >>

Klassenfoto van de lagere school in Uithuizen, Groningen (1920)

bron: H. van der Zijl, Assen, collectie RHC Groninger Archieven (2138-5446)

gen de bevoegdheid voor het geven van onderwijs haalden. De twee onderwijswetten van 1857 en 1878 vormden belangrijke ijkpunten.

Voor 1878 waren slechts enkele onderwijzeressen werkzaam in de provincie Groningen. Dit artikel richt zich op de vraag hoe na de onderwijswet van 1878 de intrede van de onderwijzeressen in de openbare school met co-educatie in Groningen verliep. In het tweede deel van dit artikel wordt onderzocht of het klopt dat onderwijzeressen in het laatste kwart van de negentiende eeuw werden beschouwd als goedkope arbeidskrachten, een beeld dat vaak naar voren komt in de onderwijsgeschiedenis.

Onderwijsbevoegdheid

Het criterium voor het samenstellen van de cohorten in mijn onderzoek was het bezit van de onderwijsbevoegdheid. De onderwijswet van 1806 had voor onderwijzers en onderwijzeressen een aparte onderwijsbevoegdheid ingesteld. Voor onderwijzers was er een trapsgevijs rangenstelsel, de vierde rang was de laagste en de eerste rang de hoogste. Met de tweede rang was de onderwijzer gekwalificeerd om hoofd van een school te worden. Onderwijzeressen konden slechts één diploma halen: de ‘acte van Algemeene Toelating tot schoolhouderes’ die ook de bevoegdheid gaf tot het uitoefenen van de functie van schoolhoofd. In 1857 werden deze stelsels vervangen door een systeem van slechts twee akten voor zowel mannen als vrouwen: de ‘akte van bekwaamheid als hulponderwijzer of hulponderwijzeres’ en de ‘akte van bekwaamheid als hoofdonderwijzer of hoofdonderwijzeres’, kortweg genoemd: de hulpakte en de hoofdakte.⁷ Alleen de exameneisen voor hoofdonderwijzer waren nog een stuk zwaarder dan die voor hoofdonderwijzeres.⁸

Met de onderwijswet van 1878 verdween de benaming hulponderwijzer of hulponderwijzeres. In de scholen werd voortaan onderscheid gemaakt tussen ‘gewone’ onderwijskrachten en het hoofd van de school. Het verdwijnen van het woordje ‘hulp’ gaf uitdrukking aan de verzelfstandiging van de positie van de onderwijzer en onderwijzeres ten opzichte van het schoolhoofd.

Toename van het aantal onderwijzeressen

Vergeleken met andere provincies in het katholieke Zuiden of het verstedelijkte Westen was het aantal vrouwen dat voor 1878 in Groningen slaagde voor de onderwijsakte relatief laag. In het bijzondere, meestal christelijke, onderwijs was het aandeel onderwijzeressen veel groter dan in het openbaar onderwijs. Dit kwam vooral door de vrouwelijke onderwijscongregaties in het rooms-katholieke onderwijs. Katholieke scholen boden gescheiden onderwijs voor jongens en meisjes.⁹ In de steden waren scholen ingedeeld naar sociale afkomst. Voor rijkere kinderen waren er aparte jongens- en meisjesscholen, terwijl de armen scholen en dorpsscholen gewoonlijk gemengd

cohort	1848 - 1857		1858 - 1867		1868 - 1877		1878 - 1887		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Mannen	182	88,3	253	94,1	328	86,1	463	66,4	1226	78,9
Vrouwen	24	11,7	16	5,9	54	13,9	234	33,6	328	21,1
Totaal	206	100	269	100	382	100	697	100	1554	100

Tabel 1. Aantal onderwijsbevoegden per cohort

(bron: *Nieuwe Bijdragen, 1848-1877 en De Wekker, 1878-1887*)

waren. Door de afwezigheid van verstedelijking en katholieke meisjesscholen in Groningen was de werkgelegenheid voor onderwijzeressen beperkt.

In de tien jaar na de nieuwe onderwijswet van 1878 steeg het aantal vrouwen dat in de provincie Groningen de onderwijsakte haalde met meer dan 400 procent. Veel meer onderwijzeressen kwamen na 1878 daadwerkelijk in een openbare lagere school te werken. Voor de onderwijzeressen uit het cohort van 1848-1857 en van 1858-1867 was de lagere school met co-educatie nog niet toegankelijk. De eerste onderwijzeressen die de openbare lagere school betraden, kwamen uit het cohort van 1868-1877. Van de 234 vrouwen die in de periode 1878-1887 de onderwijsakte behaalden, gaven zeker 89 les op de openbare lagere school met co-educatie. De gemengde lagere school verdrong zo de meisjesschool als belangrijkste werkplek voor de onderwijzeressen. Vergeleken met de onderwijzeressen aan de meisjesscholen waren de onderwijzeressen aan de openbare lagere scholen minder hoog opgeleid. Zij waren meestal niet in het bezit van de hoofdakte en hadden minder akten voor aparte vakken. Zij waren echte pioniers.

Onderwijzeressen waren vaker afkomstig uit de stad dan hun mannelijke collega's. Met name in de eerste twee cohorten zaten veel stadsmeisjes, voornamelijk uit Groningen, die hun eigen lagere schooltijd hadden doorgebracht op een van de meer elitaire meisjesscholen. Op de meisjesscholen in de stad waren de meeste banen voor onderwijzeressen te vinden. Op het Groningse platteland waren slechts drie bijzondere meisjesscholen gevestigd in de grotere plaatsen Winschoten, Veenendam en Hoogezand, die enkel toegankelijk waren voor de meisjes uit de lokale elite. Na de toetreding van onderwijzeressen op de gemengde openbare scholen en de uitbreiding van het aantal opleidingsplekken voor meisjes waren – net als bij de onderwijzers – de meeste onderwijzeressen geboren op het platteland. Mogelijk was deze inhaalslag te wijten aan het feit dat meisjes op de plattelandsscholen vóór 1878 geen onderwijzeres als rolmodel hadden.

Loopbaan van de onderwijzeressen

De loopbaan van de onderwijzeressen had een ander verloop dan die van de onderwijzers. De meeste onderwijzeressen werkten gemiddeld

tien jaar in het onderwijs totdat zij gingen trouwen en – zoals gebruikelijk was – het onderwijs verlieten. De carrièremogelijkheden voor onderwijzeressen waren beperkt. Onderwijzeressen werden geen hoofd van een gemengde openbare of bijzondere school, maar enkel van een meisjesschool of een bewaarschool, de latere kleuterschool.

De positie van hoofd van de school was niet verboden voor vrouwen, maar dit was de onstane praktijk. Mevrouw **Ietje Kooistra**, directrice van de Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen in Apeldoorn, deed in 1899 een poging om een vrouw tot hoofd te benoemen van de co-educatieve lagere school die verbonden was aan haar kweekschool. Kooistra wilde met dit experiment bewijzen dat een vrouw aan het hoofd van een gemengde school kon staan. De liberale minister Hendrik Goeman Borgesius (1847-1917) weigerde echter haar voorstel met het argument dat kweelingen tijdens hun praktijken de lagere school moesten leren kennen zoals deze werkelijk was en dat betekende: met een man aan het hoofd.¹⁰ Een vrouw als hoofd van de leerschool zou de onderwijzeressen niet voorbereiden op de praktijk, waarin zij op een gemengde school altijd zouden werken onder een mannelijk hoofd.

In de onderwijswet stond echter geen verbodsbepaling voor het aanstellen van een onderwijzeres als hoofd van een school. In de praktijk gebeurde het gewoon niet, want de mogelijkheid dat een vrouw de leiding zou hebben over mannelijke leerkrachten was nog ondenkbaar. In de wet van 1878 schreef artikel 13 voor: “Waar in deze wet van onderwijzers gesproken wordt, zijn hieronder onderwijzeressen begrepen, ten ware het tegendeel uitdrukkelijk bepaald zij.”¹¹ Dit artikel sprak niet expliciet over hoofdonderwijzers en hoofdonderwijzeressen. Ook de nieuwe functie van gewone onderwijskracht met verplichte hoofdakte uit de wet van 1878 was niet verboden voor onderwijzeressen. Aan deze functie was een hoger inkomen verbonden en meer status. De functie van onderwijzer(es) met verplichte hoofdakte was gewoonlijk verbonden aan een hogere klas vlak onder de hoofdonderwijzer die gewoonlijk les gaf aan de hoogste klas. Aangezien artikel 25 bepaalde dat in de hoogste klassen de voorkeur uitging naar een onderwijzer, waren het vooral mannen die deze functie kregen. De hogere

bron: Atria

letje Kooistra (1861-1923) was onderwijzeres en pedagoge. Zij was van 1896 tot 1914 directrice van de Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen in Apeldoorn.

leerjaren werden door het voorkeursartikel in de onderwijswet vrijwel ontoegankelijk voor vrouwen.

Onderwijzeressen betreden het mannenbolwerk

In de jaren zeventig werden, bij wijze van proef, de eerste onderwijzeressen aangesteld op openbare scholen met co-educatie in de stad Groningen en in Sappemeer. Op grond van deze ervaringen liet de schoolinspectie weten dat zij “niet tegen” de aanstelling van onderwijzeressen was.¹² De lichte weerstand die de Groningse schoolopzieners aanvankelijk hadden tegen onderwijzeressen voor een gemengde klas met jongens en meisjes verdween al snel. De schoolinspectie ging gemeenten actief stimuleren om onderwijzeressen aan te stellen.¹³ Schoolopziener Jan Wijn noemde de onderwijzeressen een “grote aanwinst” voor het lager onderwijs. Haar ‘vrouwelijke’ eigenschappen maakte de onderwijzeres zeer geschikt voor de kleintjes in de laagste klassen. Schoolopziener Wijn roemde haar tact in de handhaving van orde en tucht, haar aangename omgang met de kinderen, haar geduld en ijver bij de schoolarbeid en haar gemakkelijke van spreken voor de klas. Volgens de schoolopziener kon menig jonge onderwijzer hier een voorbeeld aan nemen. Wel bestond er twijfel over de onderwijskwaliteiten van onderwijzeressen – vooral wat betreft de ordehandhaving en over de vraag of zij fysiek het werk aankonden. Schoolopziener Wijn vond onderwijzeressen minder geschikt voor de hogere klassen. Vooral “de woelige

jongens met een eigenen en krachtigen wil, verre van altijd op het goede gerigt” zou voor haar moeilijker in de hand te houden zijn zonder haar “vrouwenkarakter” te verloochenen. Schoolopziener **Alberda van Ekenstein** constateerde dat de onderwijzeressen in het algemeen minder goed tegen het vermoeiende werk in de overvolle lagere klassen konden.¹⁴

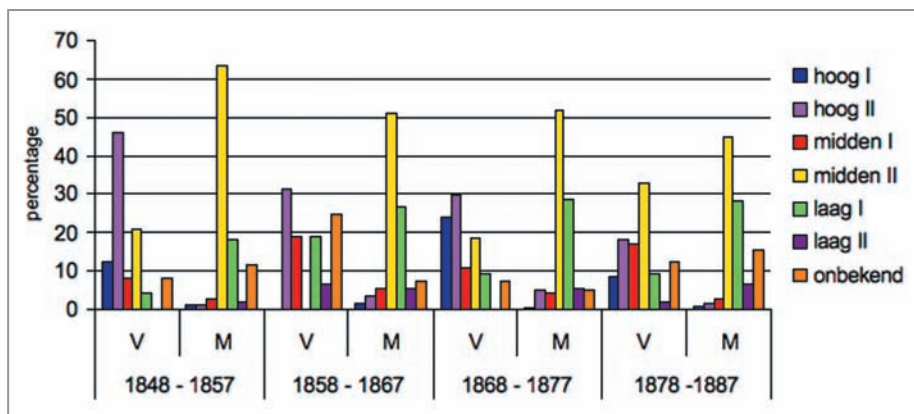
Na 1880 waren er volgens de schoolinspectie met goed gevolg meer onderwijzeressen benoemd, vooral in de stad Groningen. Desondanks nam op het Groningse platteland het aantal vacatures voor onderwijzeressen slechts langzaam toe. Op de vele kleine dorpschooltjes was vaak alleen een hoofdonderwijzer – de zogenaamde ‘eenmanschooltjes’ – eventueel met een of twee gewone onderwijzers.

Daar waren onderwijzeressen een nieuw verschijnsel waar hun mannelijke collega’s en de bevolking nog aan moesten wennen. Sommige gemeenten vroegen specifiek om een vrouwelijke of mannelijke leerkracht. Andere gemeenten maakten geen onderscheid in sekse in hun vacatures. Gemeentebesturen aarzelden soms met het aanstellen van onderwijzeressen, maar ook hoofdonderwijzers konden hun bedenkingen hebben. In de gemeente Veendam wilde het gemeentebestuur een vacature plaatsen voor een onderwijzer of onderwijzeres, maar de hoofdonderwijzer maakte hiertegen bezwaar. Hij sprak de wens uit voor een onderwijzer, omdat aan scholen met een beperkt aantal onderwijzers een onderwijzeres volgens hem minder op haar plaats was. Vooral door de samenvoeging van twee klassen in één lokaal “de inspannende arbeid van een man gevraagd wordt en eene vrouw daar minder gewenst is”. De kinderen moesten door “krachtige hand” geleid worden. Een onderwijzeres was in dit dorp, “den aard der leerlingen in aanmerking nemende”, minder op haar plaats. De wethouder van Veendam was een tegenovergestelde mening toegedaan: “Juist in die school kan eene onderwijzeres beschavend opvoedend werken.” Aan de bezwaren van de hoofdonderwijzer werd echter tegemoetgekomen en er werd een onderwijzer benoemd.¹⁵ Dit toont aan dat mannen in de positie waren om te beoordelen of vrouwen als nieuwkomers in hun beroep geschikt waren voor het onderwijs in de gemengde scholen.

Vrouwen die in dezelfde periode de kantoorwerkvloer betraden, hadden veel te maken met animositeit van mannelijke collega’s, waarin opleidings- en klassenverschil tussen mannen en vrouwen een rol speelde.¹⁶ In de officiële onderwijsverslagen in Groningen kwamen geen problemen over vijandigheid van onderwijzers naar onderwijzeressen voor.

Onderwijzers en onderwijzeressen hadden een gelijksoortige opleiding afgerond, maar er was wel een verschil in sociale afkomst. Binnen het lager onderwijs was er sprake van een hogere sociale afkomst van vrouwelijke onderwijsbevoegden ten opzichte van de mannelijke. >>

Sociale afkomst onderwijsbevoegden

Deze “rijkeluisdochters” kwamen echter niet voor de klas te staan op een dorpschool of armen school.¹⁷ Als zij gingen werken, was dit op de meer elitaire meisjesscholen of als gouvernante, om daarna te trouwen binnen hun eigen stand. De opleiding tot onderwijzeres hadden zij voornamelijk gebruikt om zichzelf verder te ontwikkelen. Naarmate het aantal onderwijzeressen toenam, daalde hun sociale afkomst. Gemengde lagere scholen trokken voornamelijk onderwijzeressen aan die afkomstig waren uit de kleine middenstand, net als de onderwijzers. Onder hen waren opvallend veel dochters van hoofdonderwijzers.

Het onderwijzen van kinderen werd gezien in het verlengde van de positie van vrouwen als verzorgers en opvoeders van kinderen. De voorkeur voor onderwijzeressen in de lagere klassen werd gelegitimeerd met de veronderstelling dat vrouwen door hun ‘natuurlijke’ aanleg goed met kleine kinderen om konden gaan. Deze positieve stimuleringsmaatregel – met als doel vrouwen gemakkelijker toegang tot het onderwijs te verschaffen – was al spoedig een gewoonteregel geworden die vrouwen ook kon beperken in hun carrière.¹⁸ De wet van 1878 creëerde gescheiden functies naar sekse in het lager onderwijs met verschillende status. De carrièremogelijkheden voor onderwijzeressen werden zo ingeperkt en onderwijzers hoefden minder te vrezen voor de concurrentie van onderwijzeressen.

De belangrijke handwerkakte

De onderwijswet van 1878 stelde het vak ‘vrouwelijke handwerken’ verplicht voor alle openbare lagere scholen. Deze maatregel was bedoeld om te stimuleren dat er onderwijzeressen werden aangenomen op de lagere scholen. Het was ondenkbaar dat mannen handwerkonderwijs konden geven. Scholen konden een onderwijzeres in dienst nemen die, naast het onderwijs aan haar eigen klas, het handwerkonderwijs voor alle meisjes voor haar rekening nam. Of de school kon een handwerkonderwijzeres speciaal voor het vak handwerken benoemen. Het voordeel van een gewone onderwijzeres was dat zij volwaardig meetelde voor het aantal wettelijk verplichte onderwijsgevenden. Het inhuren van een gediplomeerde handwerkonderwijzeres was meestal duurder dan een vaste onderwijzeres in dienst nemen. Steeds meer gemeenten zagen dit voordeel in en stelden tenminste één onderwijzeres op een school aan. Het zou een probleem zijn als alle scholen in de provincie Groningen direct na de onderwijswet van 1878 een gewone onderwijzeres hadden willen aanstellen, want dan zouden er onmiddellijk ruim 200 onderwijzeressen nodig zijn geweest. Zoveel gediplomeerde onderwijzeressen waren niet ineens voor handen, maar moesten eerst worden opgeleid. Scholen stelden echter pas een nieuwe onderwijsgevende aan als zij hier vanwege het aantal leerlingen wettelijk toe verplicht waren. Langzaam kwamen er op het Groningse platteland meer vacatures voor onderwijzeres-

Jhr. Mr. W.C.A. Alberda van Ekenstein (1825-1903) was politicus en advocaat. Hij was schoolopziener in het 4de schooldistrict in Groningen van 1857 tot 1880 en district-schoolopziener in Groningen van 1880 tot 1903. Van 1889 tot 1902 zat hij in de Eerste Kamer.

bron: fotoarchief Eerste Kamer

sen waarbij het bezit van de akte voor nuttige handwerken als vereiste werd gesteld.

Om de invoering van het handwerkonderwijs te stimuleren, moesten alle onderwijzeressen die na 1878 de onderwijsakte haalden, examen in ‘nuttige handwerken’ doen. Van een verplicht onderdeel van het examen voor de onderwijsakte werd in 1886 de nuttige handwerken een aparte vakakte, waarvoor een onderwijzeres kon kiezen.¹⁹ Ook na 1886

Wilhelmina Drucker (1847-1925) was oprichtster van de Vrije Vrouwen Vereeniging. In 1902 werd Drucker secretaris van het ‘Nationaal Comité inzake Wettelijke regeling van Vrouwenarbeid’ dat de economische zelfstandigheid van vrouwen voorstond.

bleef het vak handwerken in de opleiding voor onderwijzeressen tot het curriculum behoren. Dit betekende dat alle vrouwelijke leerlingen naast de lessen handwerken minstens vijf uur extra huiswerk per week te doen hadden. In de praktijk was er na 1886 geen sprake van een vrije keuze voor onderwijzeressen om wel of geen vakakte handwerken te halen; voor een onderwijzeres die een baan wilde krijgen in het lager onderwijs was de bevoegdheid voor handwerken onmisbaar.

‘Gelijke betaling voor gelijk werk’

In de jaren zeventig van de negentiende eeuw was er een groot tekort aan hulponderwijzers, waardoor de lonen spectaculair stegen. Onderwijzeressen werden beschouwd als een aantrekkelijke aanvulling om het arbeidstekort op de scholen op te lossen. Dit extra arbeidspotentieel voorkwam eind jaren zeventig dat de lonen nog verder stegen. Sommige gemeenten probeerden in het begin een onderwijzeres voor een lager salaris te krijgen, maar ze konden deze functies niet vervuld krijgen. Net als de onderwijzers profiteerden de onderwijzeressen van de hoge inkomens.

Als een onderwijzeres eenmaal een baan aan een school had, werd van haar als vanzelfsprekend verwacht dat zij het handwerkonderwijs naast haar gewone onderwijs deed: zowel voor de leerlingen uit haar eigen klas als die van de onderwijzers.²⁰ Aangezien het handwerkonderwijs gewoonlijk na schooltijd werd gegeven, betekende dit wel dat een onderwijzeres meer uren werkte dan haar mannelijke collega’s. ‘Gelijke betaling voor gelijk werk’ zou in de praktijk betekenen dat de onderwijzeres voor meer werk ook meer zou moeten verdienen. Begin jaren tachtig waren de lonen hoog en de onderwijzeressen die bezig waren

bron: Atria

een plaats in de school te veroveren, verdienen een goed inkomen. Maar er waren minder onderwijsgevenden nodig na een wetswijziging in 1884, waarin een versoepeling stond van de bepaling betreffende het verplichte aantal onderwijsgevenden op een leerlingenpopulatie. Het gevolg was dat de arbeidsmarkt in 1885 ineens zakte en er grote werkloosheid ontstond. Toen de salarissen voor zowel onderwijzers als onderwijzeressen tot een minimum waren gedaald, kaarte de schoolinspectie voor het eerst de ongelijkheid in werkdruk en beloning aan in het jaarverslag. Volgens de schoolinspectie zouden alle onderwijzeressen 50 gulden meer moeten verdienen voor de extra lesuren die zij gaven. De wet ging uit van gelijke behandeling, maar het minimum van 400 gulden zou niet voor de onderwijzeressen moeten gelden.²¹ Het was opvallend dat de schoolopzieners hier pleitten voor een hoger inkomen voor onderwijzeressen. Hieruit blijkt dat de schoolinspectie niet wilde dat de onderwijzeressen werden gezien als een goedkoop alternatief voor de onderwijzers.

De schoolopzieners constateerden in 1890 dat een aanvullende beloning nog niet in alle gemeenten was ingevoerd. Onderwijzeressen verdienden meestal evenveel als onderwijzers. Mogelijk gesterkt door de uitlatingen van de schoolopzieners verzocht een onderwijzeres in het dorp Kantens het gemeentebestuur om haar jaarsalaris te verhogen met 50 gulden met het argument dat zij meer uren les gaf dan de onderwijzer.²² Onderwijzeressen hadden door de jaren heen wisselend succes met hun verzoek om een extra beloning voor het handwerkonderwijs. De geldelijke waardering voor het vak handwerken verschilde per gemeente. Door de sterke fluctuatie in de salarissen kon het inkomensverschil met de onderwijzers al snel weer verdwijnen en moesten de onderwijzeressen opnieuw vragen om een aanvullend inkomen voor het vak handwerken.

De inkomens van onderwijzeressen in de provincie Groningen lagen in de tweede helft van de negentiende eeuw over het algemeen niet lager dan die van onderwijzers. Voorbeelden van de beweringen van onderwijzers in de rest van het land dat onderwijzeressen hun diensten aanboden voor 50 gulden minder zijn in de provincie Groningen niet aangetroffen. De discussie dat een onderwijzeres minder hoefde te verdienen dan een onderwijzer begon pas in de jaren negentig van de negentiende eeuw.

Discussie over lagere salariering van onderwijzeressen

In november 1891 schreef onderwijzeres Louise Stroh uit Haarlem een brief aan de feministe **Wilhelmina Drucker** over de discussie in de onderwijswereld naar aanleiding van de hoogte van de salarissen. Volgens haar werden overal in het land voorstellen gedaan om onderwijzers meer te betalen dan onderwijzeressen, terwijl zij hetzelfde werk deden. Als voornaamste reden werd opgegeven dat onder-

Nederlandse feministe en arts Aletta Jacobs
(1854-1929)

bron: Atria

wijzeressen minder geld nodig hadden dan onderwijzers. Stroh was verontwaardigd dat niemand hiertegen in opstand kwam en verzocht Drucker om een protestbeweging te organiseren. De Haarlemse onderwijzeres waarschuwde dat de overtuiging dat onderwijzeressen minder moesten verdienen steeds meer veld won.²³

Een ander argument om onderwijzeressen minder te betalen, vormde de veronderstelling dat het lesgeven aan jonge kinderen gemakkelijker was.²⁴ En eenvoudiger werk betekende al snel minder belangrijk werk. Feministe **Aletta Jacobs** mengde zich in de discussie en beargumenteerde dat juist het hoofd van de school de laagste klas voor zijn rekening moest nemen, zoals vaak gebeurde op inlandse scholen in het toenmalige Nederlands-Indië. Het onderwijs in de eerste klas was het belangrijkste, omdat daar het fundament werd gelegd voor het verdere onderwijs. Daarnaast vond Jacobs dat lesgeven in de aanvangsklas juist het moeilijkste was. In Nederland waren slechts enkele schoolhoofden die de laagste klassen voor hun rekening namen. Voor 1878 werden de kinderen in de laagste klassen gewoonlijk toevertrouwd aan de minst ervaren onderwijzers. Ook de onderwijswet van 1878 bracht hier geen verandering in door de voorkeur te geven aan onderwijzeressen die meestal minder ervaring en geen hoofdakte hadden vanwege hun korte loopbaan en beperkte carrièremogelijkheden in het onderwijs.

Het is opvallend dat de discussie over een lagere salariering voor onderwijzeressen in het geheel niet voorkomt in het jaarlijkse officiële verslag over het onderwijs van de schoolinspectie in de provincie Groningen. In 1889 ging schoolopziener Jan Wijn er zelfs vanuit dat de onderwijzeressen een hoger inkomen

nodig hadden dan de onderwijzers, omdat zij afkomstig waren uit de betere stand en gewend waren aan een hogere levensstandaard. Hij vreesde dat door de verlaging van de salarissen de meisjes uit de fatsoenlijke stand niet meer in het onderwijs wilden werken. De schoolopzieners vonden het juist belangrijk dat onderwijzeressen zelfstandig in hun levensonderhoud konden voorzien.

Wel was het de schoolopzieners een doorn in het oog dat in tijden van krapte op de arbeidsmarkt een beginnende, onervaren onderwijzer of onderwijzeres meer kon verdienen dan een oudere leerkracht met meer ondervinding. De hogere lonen stimuleerden zittende onderwijsgevenden om verder te solliciteren. Het gevolg was vele wisselingen in het onderwijzend personeel die de kwaliteit van het onderwijs niet ten goede kwam. Om dit probleem te ondervangen, pleitten de schoolopzieners voor een regeling van de salarissen waarin een verhoging naar dienstjaren was opgenomen. Het idee erachter was dat door de toename van het aantal onderwijzers niet iedereen meer hoofd van een school kon worden en daarom ook de gewone onderwijzers in staat zouden moeten zijn om een gezin te onderhouden. Over onderwijzeressen werd met geen woord gerept. Onderwijzeressen zouden minder van de nieuwe salarisregeling profiteren aangezien hun loopbaan in het onderwijs gewoonlijk eindigde wanneer zij in het huwelijk traden.

Het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (NOG) pleitte ervoor dat het inkomen voor de functie van onderwijzer met verplichte hoofdakte voldoende moest zijn om een gezin te kunnen onderhouden. Het NOG vond dat als de onderwijzeressen eveneens deze salarisverhoging zouden krijgen hun pleidooi

>>

voor een hoger inkomen aan kracht zou inboeten.²⁵ De ‘Sociaal-Demokratische Onderwijzers Vereniging’ (SDOV) worstelde met dit standpunt. Deze vereniging had in haar programma de eis opgenomen dat ‘bij het sluiten van een huwelijk het salaris met f 300,- verhoogd wordt’. Uit het oogpunt van gelijkheid dienden ook huwende onderwijzeressen deze toelage te ontvangen. Maar toen puntje bij paaltje kwam, stelde de SDOV deze eis alleen voor onderwijzers.²⁶

In 1901 werd de bepaling in de onderwijs-wet opgenomen dat “mannelijke onderwijzers” bij hun huwelijk voortaan een tegemoetkoming in de huishuur van minstens 50 gulden zouden krijgen.²⁷ Het ging om een bijdrage aan de huur van een woning met als bedoeling dat de onderwijzer met zijn gezin zelfstandig kon wonen en niet meer bij iemand in de kost hoefde. Opvallend was dat deze bepaling vrouwen expliciet uitsloot, terwijl voor de gehele wetstekst gold dat daar waar ‘onderwijzer’ stond ook ‘onderwijzeres’ bedoeld werd. De bepaling in de wet weerspiegelde het heersende idee dat onderwijzeressen geen gezin hoefden te onderhouden. Als zij trouwden, behoorden zij te stoppen met werken.

In de praktijk kwam de zorg voor de ouders vaak bij ongehuwde onderwijzeressen terecht, omdat getrouwde zonen en dochters een eigen gezin hadden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een rechtszaak die een weduwe aanspande tegen haar twee ongehuwde dochters. Jarenlang hadden deze onderwijzeressen hun moeder onderhouden, maar wegens ziekte en “zenuwlijden” waren zij niet langer in staat voor hun moeder te betalen.²⁸

De invoering van deze wetswijziging opende de weg voor een onderscheid in salariëring van onderwijzers en onderwijzeressen. In een toelichting op het Koninklijk Besluit uit 1901 van het confessionele kabinet van Abraham Kuyper (1837-1920) stond letterlijk dat mannelijke en vrouwelijke onderwijzers geen gelijke salarissen hoefden te krijgen aangezien rekening moest worden gehouden met “den omvang der persoonlijke behoefte”. Naar het oordeel van de regering was nog niet gebleken dat onderwijzeressen een ontoereikend inkomen ontvingen. In de ogen van het kabinet was het onwenselijk dat zij bleven doorwerken na hun huwelijk en konden zij onmogelijk als kostwinner worden beschouwd.²⁹

Conclusie

Met het ‘vrouwenoverschot’ ter aanvulling van het onderwijzerstekort wilde de overheid twee vliegen in een klap slaan: werkgelegenheid voor vrouwen uit de gegoede burgerij én meer leerkrachten op de scholen. Het aanspreken van het vrouwelijke arbeidspotentieel was voor het onderwijs de ideale oplossing. In de praktijk bleken niet de ongehuwde vrouwen uit de hogere burgerij voor een baan te kiezen in de gemengde lagere school, maar grepen ‘nette meisjes’ uit de kleine middenstand deze kans op een ‘mooi beroep’. Zij konden zo fi-

nancieel onafhankelijk worden tot zij in het huwelijk traden. Bleven zij ongehuwd dan konden zij een zelfstandig bestaan opbouwen. Een echte carrière in het onderwijs was voor onderwijzeressen moeilijk vanwege de ontoegankelijkheid van de positie van schoolhoofd. Ook het voorkeursartikel in de wet van 1878 – dat was bedoeld als een positieve stimuleringsmaatregel om vrouwen toegang te verschaffen tot de arbeidsmarkt van het gemengde lager onderwijs – ging al snel als een belemmering werken voor onderwijzeressen die hogerop wilden komen.

De komst van de onderwijzeressen in de lagere school verliep zonder veel weerstand, mede dankzij de positieve stimulering van de schoolinspectie. Vanwege de krappe arbeidsmarkt en de naar sekse gescheiden vacatures vormden de onderwijzeressen bij hun intrede geen directe concurrentie voor de onderwijzers. In de grote scholen in de stad waren onderwijzeressen al spoedig een normaal verschijnsel. Op het Groningse platteland ging deze ontwikkeling langzamer vanwege de kleinere scholen met geen of weinig gewone onderwijsgeevenden. De verplichtstelling van het vak nuttige handwerken voor meisjes opende de deuren van de plattelandsscholen voor de onderwijzeressen.

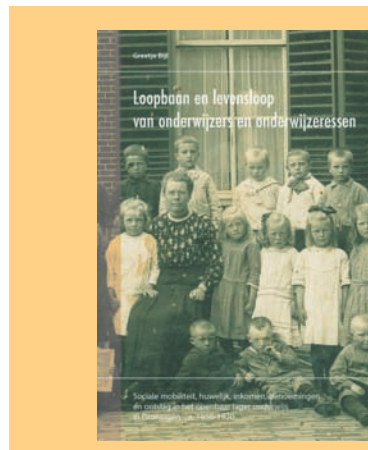
De onderwijzeressen waren bij hun intrede op de lagere school geen goedkope arbeidskracht. Net als de onderwijzers profiteerden zij van de hoge jaarwedden die aan het einde van de jaren zeventig geboden werden. De pogingen van gemeenten om onderwijzeressen eerst als goedkope arbeidskrachten in te zetten, strandden door de krapte op de arbeidsmarkt. De schoolinspectie pleitte juist voor een extra beloning voor het handwerkonderwijs. Er kwam geen algemeen geldende regeling, maar onderwijzeressen konden zelf een verzoek om salarisverhoging indienen bij de gemeente. De onderwijzeressen verdienden een inkomen waar een alleenstaande vrouw goed mee in haar levensonderhoud kon voorzien. Pas rond de eeuwwisseling werden nieuwe salarisregelingen ingevoerd zoals salariëring naar dienstjaren en – alleen voor mannen – een verhoging van het inkomen bij een huwelijk. Deze veranderingen leidden tot het uit-

eenlopen van de inkomens van onderwijzers en onderwijzeressen in de twintigste eeuw.

De rijksoverheid heeft zo in het laatste kwart van de negentiende eeuw met wettelijke maatregelen de komst van onderwijzeressen gestimuleerd in het mannenbolwerk van het lager onderwijs. Eenmaal een plaats in de lagere school veroverd, zijn de onderwijzeressen er niet meer weg te denken. ///

Noten:

- 1 Wet van 1857, art. 18. in: I. van Hoorn, *De Nederlandse schoolwetgeving voor het lager onderwijs, 1796-1907. Wetten, instructies, koninklijke besluiten, enz.* Groningen 1907, p. 337.
- 2 Wet van 1878, art. 8. Van Hoorn, *Schoolwetgeving*, p. 387.
- 3 M. Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam 1992, p. 223.
- 4 C. van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid, 1898-1940*. Hilversum 1994, pp. 71-74.
- 5 M. van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal. De opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800*. Amsterdam 2006, p. 105.
- 6 G. Bijl, *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen. Sociale mobiliteit, huwelijk, inkomen, benoemingen en ontslag in het openbaar lager onderwijs in Groningen, ca. 1850-1920*. Rijksuniversiteit Groningen 2014.
- 7 N.L. Dodde, *“Een speurtocht naar samenhang”. Het Rijkschooltoezicht van 1801 tot 2001*. Den Haag 2001, p. 217.
- 8 Van Essen, *Kwekeling*, p. 54.
- 9 H. Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw. Nederlandse geografische studies 9* KNAG. Amsterdam 1986, pp. 69-70.
- 10 Van Essen, *Kwekeling*, p. 192.
- 11 Van Hoorn, *Schoolwetgeving*, p. 387.
- 12 *Provinciaal Verslag*, 1881, p. 123.
- 13 Bijl, *Loopbaan*, p. 225.
- 14 *Provinciaal Verslag*, 1880, pp. 38 en 1881, pp. 150-151.
- 15 Gemeentearchief Veendam, notulen commissie toezicht op het lager onderwijs, inv. 1547, 1 juni en 1 augustus 1894.
- 16 F. de Haan, *Gender and the Politics of Office work. The Netherlands 1860-1940*. Amsterdam 1998, p. 150.
- 17 I. Megens en P. Rol, ‘Rijkkeluisdochteren en arbeiderszonen. Sociale afkomst, opleiding en organisatie van onderwijzers en onderwijzeressen rond 1900’, in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het socialisme en de arbeidersbeweging*. Nijmegen 1979.
- 18 Van Essen, *Kwekeling*, p. 105.
- 19 Wet van 1878, art. 60 en wet van 1886, art. 60. Van Hoorn, *Schoolwetgeving*, pp. 395 en 450-451.
- 20 M. van Essen, ‘De ambivalentie van het handwerken’ in: *Historica* (1996) nr. 2, p. 10.
- 21 *Provinciaal Verslag*, 1886, p. 151, 1887, p. 164 en 1890, p. 120.
- 22 Bijl, *Loopbaan*, p. 136.
- 23 Atria, IAV_00000048, Archief Wilhelmina Drucker, inv. 0011, brief van Louise Stroh aan Wilhelmina Drucker, 1 november 1891.
- 24 Van Essen, *Kwekeling*, p. 105.
- 25 J. Versluys, *De plaats van de school en van den onderwijzer in de maatschappij*. Amsterdam 1890, p. 217.
- 26 Megens en Rol, ‘Rijkkeluisdochteren’, pp. 108 en 109.
- 27 Wet, 24 juni 1901, art. 26. Van Hoorn, *Schoolwetgeving*, p. 484.
- 28 Bijl, *Loopbaan*, p. 138.
- 29 Bijl, *Loopbaan*, pp. 301-305.

Greetje Bijl is in 2014 gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit Groningen. Dit artikel is gebaseerd op haar proefschrift *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen. Sociale mobiliteit, huwelijk, inkomen, benoemingen en ontslag in het openbaar lager onderwijs in Groningen, ca. 1850-1920*. Greetje Bijl is redacteur van *Historica*.

Contact: greeetbijl@gmail.com

History through Natalie Zemon Davis' eyes:

The pleasure of discovery and the pleasure of telling about it

Natalie Zemon Davis (1928) is one of the first women who acquired a leading position in academia. Currently working on the history of Suriname, the scope of her research has broadened from Lyon to Western Europe to North Africa and the New World. Focusing on early modern history, she has published nine monographs and more than seventy articles over the course of forty years. She has taught at Brown, the University of Toronto, Berkeley, and Princeton. She has also received honorary degrees from institutions across the United States and Europe and has served as president of the American Historical Association. In 2010, Davis was awarded the Holberg International Memorial Prize and she received the 2012 National Humanities Medal from President Barack Obama. Her creativity, original analyses and lively writing style make her an inspirational historian, with an enduring fascination for history.

/ Rose Spijkerman and Greetje Bijl /

Your life – your background, the elopement with your husband, the accusation of being a communist because of your political engagement, your professional life at several renowned universities such as Berkeley and Princeton, and of course your research – resembles the adventurous stories you wrote about historical figures such as Bertrande de Rols and Leo Africanus (al-Hasan al-Wazzan). What would be the focus or perspective(s) if you wrote a historical work on your own life?

That is a difficult question. Recently I gave a short lecture on the period in my life during the fifties and early sixties after the House Committee on Un-American Activities accused my husband Chandler Davis of communist activities. A main reason he had come to their attention was that we had published a pamphlet protesting against the committee's actions. I had done the research and writing but he had signed the printer's bill. Our passports were withdrawn, my husband got subpoenaed (ed. summoned to court) by the HUAC, after which he was fired from the University of Michigan, fought a court case claiming that HUAC was unconstitutional, and went to prison for five months. I called my lecture *Experiencing exclusion, scholarship after inquisition* and used the word inquisition because I wanted to bring in historical examples. For example **Galileo Galilei** (1564-1642), who was banned and placed under house arrest for the rest of his life after his in-

quisition. He was also ordered to retract his writings on the Copernican theory and not to publish other work. He got around this situation by turning to publishers in the Protestant Netherlands, who were happy to oblige. The publisher even mocked the Inquisition in his introduction. Galileo interested me because he exemplifies resilience. I thought about this quality, his continuing publications, and I appreciated the people who dared come to see him when he was under house arrest. You make your comparisons with your own situation.

In a difficult period such as we experienced, you can feel terrible. I did at first, especially because we had lost our passports. How could I go to the French archives in the town of Lyon without my passport? But finally I found a way around this. My doctoral thesis was on *Protestantism and the Printing Workers of Lyon: A Study in Religion and Social Class* (1959), and I began to read the actual books that these men had printed. They were in local rare book libraries, and I did not need a passport to get there! This turned me in

© Natalie Zemon Davis

Natalie Zemon Davis gives a talk on Women's History at a meeting of the American Historical Association (c. 1980s or early 90s).

the direction of the history of the book, and other fascinating topics related to Lyon and sixteenth-century France. I just loved doing all those projects along with my dissertation, so I wrote several of them up at the same time. I guess you could say that another theme in my life is having different interests, although many of them have a certain shared thematic unity.

Furthermore, I think solidarity, comradeship and networks are extraordinarily important in life. During this difficult period, I was working on my dissertation, but we had no connection to the university, since my husband was fired. Therefore, networks were crucial. I tried to

>>

create them by going to meetings of scholarly societies and making friends there. I made very good ones, especially women friends. That was extraordinary. My husband and I had our three children during those years, and it was delightful to meet women who experienced the same situation of combining scholarly work and children. That solidarity was important. I had a cooperative husband, but thinking back on it, I cannot imagine how I managed. I have wonderful memories of my women friends from that time, scholars such as Helen Tanner, Rosalie Colie and Nancy Roelker, who were not shocked by my husband having to testify because of the HUAC. All three were fine scholars and pioneers, both in regard to being women academics, as well as in their field of research. We talked to each other of history and authors, and about family matters, too. These relations were intellectually very rewarding as well as giving emotional support. They made up for the people who were afraid to talk to me during the Red Hunt years.

That was a difficult period in my life, it is not good to have these things happening to you. I do not want to romanticize these kinds of events, but if they happen, it is important to be as resilient as you can and to seek solidarity and networks with people who care about you. That would be the themes that I would want to focus on when I had to write a story of my own life. My lecture focused on a very difficult period on purpose. Not because I want to sentimentalize, but if difficulties arise, you try to find the best way around.

You have said that in interpreting the past, you have drawn upon insights from your own experience. In *Women on the Margins* you place yourself in a dialogue with the three seventeenth-century women you portray. Can you tell us more about the role of the historian in historical research? To what extent is your own personality 'involved' in your research?

I think you should look at it this way: to begin with, the self and one's insights can be a resource. Interest, empathy and enthusiasm allow you to identify with people and their interesting predicaments in the past. What you bring to this identification does not come from your own experience only: you learn from others and read the literature, but the self is a resource that draws you toward a subject. You draw both on your research and your own insights when you try to think about how someone in the past understands or reacts to a situation. However, when working on sources, I think one reads with double vision. Your personal involvement can never be a determining factor; what counts finally is the evidence you have and the different ways that evidence can be interpreted. You cannot create a world. A historian has to limit his or her empathy when trying to understand a historical topic or person. Creating distance does not occur automatically, you have to decide as you are working.

I like to think of the process as tacking back and forth between moments of empathy and imagined identification and moments of distance and strangeness. There is always a role for that leap of closeness even in topics very distant in time or subject matter. If you were working on people in prehistoric periods, there is a moment when you want to think: what was he or she like? But of course you have to be aware that it is very hard to penetrate a subject. I do not know what your own topics are, I hope you will tell me in a little bit, but let us say you are working on a subject that is heavily statistical like grain prices. At some point you would also think about how the prices got to this situation: was it just the weather, was there hoarding going on, what was the government policy? All of these questions involve decisions of a kind, rational or irrational, and can involve feelings. So you use both modes of relating to your subject: you are close some of the time, but you are also aware of how hard it can be to penetrate a subject. And your bottom line is always evidence. I think this is something that is relevant for all kinds of historical research, not just when you are working on specific individuals.

You often focus on individuals, who can be placed in the larger context of the period, the society and its ideas, in which they lived. Why is this such a fruitful method for you?

My work indeed focuses often on individuals, like my current research on a slave family. However, I have also studied a process such as the *charivari* (ed. in Dutch 'volksgericht'), a text like the letters of remission in *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*; or a transaction as in my book on *The Gift in Sixteenth-Century France*. But it is true that at some point when writing about these themes, I want the text to become alive and to bring in the human element. When I was working on *The Gift*, I did not want to leave this transaction as simply a process of obligation or non-obligation, I wanted to have cases where I could see it in action. I think that historians are both diachronic (studying development through time) and synchronic (considering a subject without taking its history into account). To understand how things work synchronically I consider experience a part of it: understanding what individual people were thinking and feeling and what they were doing helps you to see how a process works.

I feel that today there is new work done, focusing on the *longue durée*. An example is a book from the American historian Thomas Laqueur about the way we treat and respect our dead. The book covers several centuries and is cross-cultural, but it is a human story since he takes good cases along the way to make his point. Not all *longue durée* histories are like that. I heard a lecture about hoarding during several millennia. That's a great topic! But in the lecture, hoarding was only analyzed

Natalie Zemon Davis gives a lecture on the state of the history of women and gender at a conference held at the Institute for Gender, Sexuality and Feminist Studies at McGill University (Canada) (c. 2012).

as a long-term biological phenomenon. I thought, that is not the most interesting thing to do with it. The minute I think about hoarding, I start to ask about rhythms of exchange in a society and ways of using space. You both place a practice like hoarding in a larger setting, and consider the experiential, micro-aspects of long-term history as well. Let's put these techniques together!

You describe the men and women in your work in such a way that readers can almost always empathize with them. Do you have to empathize with the historical figures you study?

Well, you should try to understand them. You may be dealing with people that are very un-

savory or disagreeable. You do not have to like them, but you must try to understand them as best you can. I try to find out what my historical subjects said, how they viewed their own time and how they stood in their own period. I am studying a slave family over four generations in the eighteenth century, and three of the women have relations with and children by free white men. In all cases, the women remained slaves. I am interested in how these men who had a long term relation were viewed by their contemporaries. In nineteenth-century Suriname, just before the time of abolition, there are cases of men who freed and then married their black wives. Would that have happened in the eighteenth century? I am trying to find ways to imagine what their feelings were, since the men do not say what they feel. How am I doing this? First I am looking at the very few occasions in which prestigious white men had long term relations with black people, and see what kind of reputation the white men had. One man actually married a free black woman and he got away with it. I do not know about his social life, but

he was a very sought after for his business savvy in the plantation world of Suriname. His black wife, the celebrated Elisabeth Samson (1715-1771), died a few years after their marriage, but he was quite devoted to her, I think. She was a very successful business-woman, and had big plantations. So this marriage did not take a stand against slavery. But it does have implications for racism. I looked up the people who served as witnesses at their betrothal. I saw a little circle of families who were not as racist as their fellow white Surinamers. They were not anti-slavery, but they were willing to go along with these 'mixed marriages'. Earlier Elisabeth Samson had taken her case to the Estates-General, since the government of Suriname had forbidden the marriage of a black person and a white person. She won her case on that grounds that she was a free woman and a Christian, and therefore the Suriname government finally accepted such a marriage. The pressure against it was more social pressure. To return to your question of how you can place people in their own time and correct your own views, one

way is to find evidence from the network surrounding the people you study – those they bring to their betrothal ceremonies, or have as godparents for their children, or choose as executors of their wills. This is how you can learn something of how people are regarded in their own day.

Women were part of your story already, but when did you start writing about women in particular? Who influenced you?

The first time I especially wrote something about women was when I was at the University of Michigan, as a graduate student. In 1950-51, I took a seminar on social roles of men and women in the Italian Renaissance given by a very interesting professor, who suggested that I could do my term paper on **Christine de Pizan** (1364-c.1430). She was a poet, historian and moralist in late medieval France. She hired women as scribes and her books were illustrated by women. I wrote a paper on her as 'the first professional literary woman', and subsequently my professor wanted me to work on De Pizan for my dissertation. I thought: he is asking me to do this because I am a woman and it is a woman thing. I did not want to do that. I also wanted to do my thesis on working class people and Christine de Pizan was associated with aristocratic circles and the royal court. Furthermore, at that moment I was trying to be a historian myself, and I saw Christine as more related to my personal struggle, not so much to my intellectual goals. I did not feel that I was letting down feminism, but at that point I did not connect De Pizan with the grand historical processes that I as a radical historian wanted to study. I could not see the historical study of a literary woman related to major social transformations in history. However, when I started on the printing workers, I always kept material about their wives, their pregnancies and child-rearing. I was interested in women, but I could not see that there was significant history there.

In the sixties I was very active in the feminist movement on my campus at the University of Toronto, trying to improve the situation for women graduate students and also for the reform of the faculty. I considered myself a feminist. My marriage was based from the beginning on the notion of equality. I was always politically active, so my being part of the feminist movement came easily. But what made a difference to me as a historian was meeting my friend Jill Ker Conway. She finished her thesis at Harvard, which was not an easy place to get a PhD in Women's History. Her thesis was on the first generation of women who got PhD's in America, and she showed how it connected with other important transformations in U.S. history. It was then that I understood how to make this link: you could talk about the female case when working on transformations in society. Jill and I then went on to found a course in Women's

>>

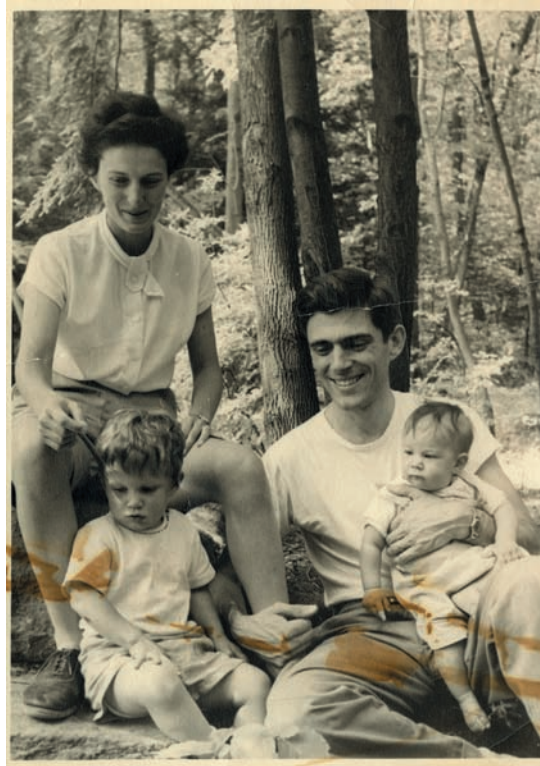
History, one of the first such courses in North America, and I began with Christine de Pizan!

What is your opinion on the current status of Women's History?

Firstly, it is now very widely practiced and innovative and informative books are being published. With regard to the state of the field, I think that one of the most important constructive changes has been the post-colonial move. This move widened the field, it broadened the range in women's experience, the range in gender relations. It did not swallow gender studies, it added to it. It is critically important that gender studies should be inclusive in this way, and I think it now is. I noticed this at the Berkshire Conference on the History of Women in Toronto in 2014. My marvelous colleague Franca Iacovetta was head of the conference program, and she organized several sessions on Indigenous peoples – from Canada, the United States, New Zealand, and beyond. I thought this was very important and very creative. This kind of broadening of scope allows the field to advance and continue to be transformative. We obviously do not ignore the history of women in the Netherlands, in Canada or elsewhere in Europe or America, but to see it now in a broader geographical perspective and allow different fields to speak to each other about it. The field has to transform, otherwise the same theoretical books are reread over and over again in the advanced courses at universities. With regard to the undergraduate level in Canada, half of the students are first generation Canadians from immigrant families. I am so glad that they are taking these courses in Women's History and Gender. It means so much for politics, citizenship and the gender experience. The courses themselves are not political. They should be good undergraduate courses, but should not have a focus only on European history. At universities in Toronto these courses bring children from immigrant families to a new way of thinking about gender, which they do not necessarily get at home. Yet they can still be who they want to be.

Do you think the discipline of Women's History still needs to be improved, or is the shift towards Gender History a good development?

To me this did not feel like a shift: if you work on women, you work on men, it is relational. You focus on the women, but you see them relationally – to each other and to men. My friend Joan Scott pointed out that I actually used the word *gender* already in a key note for a conference at Harvard in 1974. I was trying to get across the idea that you have to see women in multiple relations. Some people felt during the next years that by using *gender* you were giving up on women's solidarity. I never felt that. In the early 2000s, I gave a talk in Paris, where I said that sometimes it is better to start a topic without an initial gender or a

© Natalie Zemon Davis

Natalie Zemon Davis with her husband and two of her three children (the third not yet born), around 1955.

women's question. Then you may find something you had never suspected about gender itself. I did not start with gender as my main question in my work on *The Gift* and the letters of remission in *Fiction in the Archives*, but I ended up with many surprising findings on gender, both in regard to gift transactions and in regard to stories told to get pardoned. One woman in the Paris audience did not agree at all. She said, "It has got to start with women. If we don't do it, they won't do it!" I respect her view. I do not agree with it, but it is important to take it into consideration. What I noticed about the articles in *Historica* is that they have both women and men in them. You are making sure that the gender element is central and it is not only narrowed down to history where women are the only actors.

You have already mentioned that you are currently working on the history of Suriname. Can you tell us more about this research?

I first learned about Suriname in the early 1990s, when I was writing about the artist and entomologist **Maria Sibylla Merian** (1647-1717) for *Women on the Margins*. Her most famous work was about the butterflies and other insects of Suriname and the plants on which they fed. To understand what she was doing and experiencing there, I read not only the colonial archives, but the books written about Suriname by people who had lived or visited there. One was *The Narrative of a Five Years Expedition against the Revolted Negroes of Surinam* (1796) by Scottish-Dutch officer **John Gabriel Stedman** (1744-1797). This book describes his life as a mercenary fighting against the Maroons. He also talked about his

years of intimacy with the beautiful young slave woman Joanna. Another book was by a learned Jewish man, David de Isaac Cohen Nassy, who had been a plantation owner. He wrote a history and description of Suriname and talked a lot about what the Jewish settlers had done there. I was astonished by both these books. What an amazing place! I decided then that one day I would come back and do research on them. And so now I have two major projects. One, called *Braided Histories*, is on four generations of a slave family, starting in Africa. I already told you a little about it. Stedman and Joanna are the third generation.

The other project is on the Jewish Nassy family. There is a double question here. First is to understand how they negotiated their own emancipation as Jews. The Jews were not full citizens in Suriname and there was still much anti-Semitism. The paradox or the irony, especially in the first generation of the seventeenth century, was that these Jewish families were simultaneously enslaving Africans. They were not alone; these families lived in a world where everybody was doing it. The Africans themselves had slaves, although these were often captured in the war. I tried to think about this question in an article I just published in January – 'Regaining Jerusalem: eschatology and slavery in Jewish colonization in Suriname'. It takes a look at the first generation and tries to think about that question. It is a double story of their own deliverance from a kind of enslavement: many of these people had descended from Catholic families in Spain and Portugal. When they left these countries and came to the Netherlands, they could retake the Judaism that their families had been forced to abdicate. There was excitement about the end

times, returning to Jerusalem and the prophecy that Jews should be spread all over the world before the Messiah returns. There was also the economic side: these Jewish families were not an exception, everybody was making money in the slave trade and at plantations.

I tell the story through the first David Nassy (1612-1685), one of the founders of the Jewish presence in Suriname. How come he and others in his group did not identify with the black slaves? You could say that the Jewish families were just a part of society, everybody believed in slavery. They really did not identify their plea with the plea of black people. The Bible allows enslavement, and so the families moralized it. Slaves from West-Africa were already circumcised, and boys born of a Jewish man and a slave woman were circumcised. The very small number of slaves that were freed usually became full Jews. They were part of the Jewish congregation and there were mixed marriages as well. This was not the case for Christian slaves, for whom it was much more difficult to become a member of the Christian congregation. I do not mean that the Jews in Suriname were egalitarian; it happened by a kind of racist inclusion. To us that seems like a contradiction, but they did not regard it as a contradiction.

Can you tell us something about the different coping strategies of male and female slaves?

One way women hoped to get free was by giving good service to their female owners, and then hoping to be freed in the mistress's will, if not before. Another way for a woman to seek manumission (*ed.* to be freed) was by agreeing to become a concubine of white men. Here, of course, I am talking about a situation in which they are given that chance (as was the case with my Joanna and her mother) and

Maria Sybilla Merian

not simply repeatedly raped. In the favorable case, they hoped the men would purchase their freedom or at least that of any children they had had. If they were freed, they could go and live in Paramaribo. In fact, there were many more women freed than men, and more persons of color than black people. In the documents, you can tell whether someone is freed because the word *vrij* is literally in front of their name throughout the rest of their lives. For the vast majority of women who remained on the plantation, they might try for themselves or their daughters to become house slaves, and work at sewing or cooking or take care of the big house. At least the life was less demanding than work in the sugar fields.

The coping strategies of men were three-fold. The first was running away to the Maroons, which women actually did too. Maroons were African refugees who escaped from slavery and formed independent settlements in the rain forests. A second is seeking status within the male world on the plantation. There are different ways of doing this: by being a real man, a good dancer for example, by being a healer, a shaman or a priest. You could also become a *Bassia* – that is the word from the Creole language that the slaves spoke – an overseer of the other slaves. He had to be someone who slaves could trust. That was a way of getting a certain amount of prestige and authority in the community. Some men hoped by such service they might get freed by their owner. In Africa, men won prestige by having multiple wives, but in Suriname there were not enough women to go around. Many plantations throughout most of the eighteenth century had fewer women slaves than men. If the *Bassia* tried to have more than one wife at a time it would lead to fights. Of course, any sex with a white woman was out of the question, and was punishable by death. Here is a major contrast between the coping strategies of men and women.

Slaves tried to manipulate the world of the plantation as best they could. I published an essay a few years ago where I described the clandestine courts slaves set up on some plantations to arbitrate disputes and punish wrongdoing among themselves – to keep their own peace and buffer themselves from the violence of planters and their white officers. Here is another example. Any time the planters set out on an armed expedition to try to track down runaway slaves or capture Maroons, black slaves were part of it, as carriers of the white-folks' equipment and often as armed riflemen. You might wonder how the slaves felt about pursuing their fellows. Of course, they had to do this or else they would be punished themselves. But during these expeditions there was always the chance that you could run away yourself or that you could learn the trails in case you ever wanted to run away. There was also a reward given to slaves who could show that they had killed a Maroon. That is how the settlers turned the black population against each other. But some slaves did it. In the early

John Gabriel Stedman stands over a slave after the capture of the Surinam village Gado Saby in 1774, from the frontispiece of his *Narrative*.

1770s, the government set up a group of 300 Black Rangers – slaves that had shown they were good riflemen, and were given their freedom and sent off to fight against Maroons who were still rebellious. Some slaves took that path to freedom. Maybe some of them did not try too hard to find the Maroons. Who knows? Meanwhile some tribes of Maroons had made a deal with the Suriname government that they would stop raiding the plantations – that is, a peace treaty. The government would stop attacking them, if the Maroons would stop their raids on the plantations and send back runaway slaves. In return the government would give them each year a substantial amount of food, textiles and firearms. I found out that the Maroons sometimes returned only a few runaway slaves, getting a bounty for it, but let the other runaway slaves stay with them free. The government was furious when it found out about this. But the fact that the Maroons made this agreement, even if reluctantly, shows the extension of a world that accepts slavery. The Maroons acknowledged that they could be free by returning other runaway slaves. It was a world that had not yet the notion, except for a very few people, that nobody should be enslaved. Only in 1863, the Dutch finally abolished slavery.

By working on the history of Suriname, you are studying a part of Dutch history that is neglected in our point of view. While working on this subject, did you observe how the Dutch cope with their history of slave trade and plantations in Suriname?

For the last twenty-five years, there has been wonderful work done in the Netherlands on the social and economic history of slavery and >>

the slave trade in Suriname, especially by scholars at Leiden. I think of Gert Oostindie, Pieter Emmer, and Alex van Stipriaan among the older generation and Karwan Fatah-Black and Jessica Roitman among the younger, just to give a few examples. My main concern is that there is not enough cooperation and exchange between the historians who are working on Suriname and the other Dutch colonies in the Caribbean and the East Indian colonies on the one hand and the historians working on the history of the Netherlands on the other. The historians working on the Netherlands could do much more with the colonies – use them for comparative purposes or think more about the impact of slavery on what is going on in the home country. I hope this will be changed soon, in fact it is already starting to change. The same thing happened in Women’s History. At first the historians of women in Europe and North America were not looking at the colonies elsewhere or even non-European experience. How fruitful it was to bring in the history of the colonies to Women’s History. ‘Mainstream Dutch history’ will really be better if it pays more attention to the colonies. It would be really great if young people would start working on Suriname. The history of women in the colonies – slave and free – needs lots of attention.

In the Netherlands, there is much discussion on the subject of ‘Zwarte Piet’? What is your opinion on this subject? Is it a blind spot in Dutch society?

I went on a boat tour, ‘The Black Heritage Amsterdam Tour’, organized by Jennifer Tosch. She is a wonderful woman with Surinamese-American origins, and during the tour tells about the history of the VOC, WIC and the Dutch slave trade. The people on the boat

Natalie Zemon Davis talking with other visitors of the Black Heritage Tour of Jennifer Tosch through the Amsterdam canals.

© Natalie Zemon Davis

Miniatures of Christine de Pizan, lecturing men in her study and at work by herself, from the Queen’s Manuscript (c. 1411-1412)

source: Wikimedia Commons

that particular day were mostly from Suriname, many of them lived in the Netherlands. At the end of the boat trip Jennifer always takes people to the house of a VOC merchant from a wealthy family, their wealth acquired through slave trade. In the last room she spoke about racism in the Netherlands today and she might even have mentioned Black Pete, I forget. The next tour of the house was standing in the doorway and a woman of this group interrupted Jennifer by saying: ‘You should not talk about that; we do not have racism in the Netherlands.’ I think Black Pete is just symbolic of a deeper problem; the woman’s saying there is no racism in the Netherlands seems to me to be the problem. Black Pete is a way to get to these questions. I guess the thing to do is to find more ways to talk about it and to inform people, for example with these boat tours. To understand more clearly what racism is, where racism operates, why this woman did not think she had said anything racist. The areas we can work on as historians, by setting up exchanges and conversations. The Women’s History courses I was talking about can be a place where a lot of this can happen at the

same time. If students from families of color join these courses, you have a setting for exchange that can be constructive.

To conclude, after all those years of research, you have never seemed to lose your curiosity and joy. What is for you the most intriguing aspect of historical research?

(with glimmering eyes) The pleasure of discovery and the pleasure of telling about it. Discoveries can be so surprising. At times it is nice that you thought that something would be the case and it turns out to be true, but it is actually better when you are surprised by what you find. I enjoy thinking about the past and I like to tell about it. I feel history is a gift from the past that is left for you. ///

Notes:

- ¹ Bertrande de Rols was the wife of sixteen-century French peasant Martin Guerre, When her husband disappeared his place was taken by an impostor, pretending to be Martin Guerre. Natalie Zemon Davis studied Bertrand’s role in the events in *The Return of Martin Guerre* (Cambridge MA: Harvard University Press 1983).
- ² Leo Africanus (c. 1494-c. 1554?), born al-Hasan ibn Muhammad al-Wazzan al-Fasi, was a Berber Andalusian diplomat, who was imprisoned by pirates and brought to the Pope in Rome, where he was baptized in 1520. He is most famous for writing *Descrittione dell’Africa* (1550), on the geography of North Africa. Natalie Zemon Davies wrote about Leo Africanus in *Trickster Travels: In Search of Leo Africanus, a Sixteenth-Century Muslim between Worlds* (New York: Hill & Wang 2006).
- ³ The House Committee on Un-American Activities (HUAC) (1938-1975) was an investigative committee of the United States House of Representatives, first known as the House Committee on Internal Security. From 1945 onwards the HUAC focused mainly on suspected communist activities.
- ⁴ Natalie Zemon Davis, *Protestantism and the Printing Workers of Lyon: A Study in Religion and Social Class* (Doctoral dissertation University of Michigan 1959).
- ⁵ *Women on the Margins. Three Seventeenth-Century Lives* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1995). Davis portrays the Jewish-German merchant Glikl bas Judah Leib (1646-1724), the French Ursuline nun and visionary Marie de l’Incarnation (1599-1672) and the German naturalist and scientific illustrator Maria Sibylla Merian (1647-1717).
- ⁶ *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford CA: Stanford University Press 1976); *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France* (Stanford CA: Stanford University Press 1987); *The Gift in Sixteenth Century France* (Oxford: Oxford University Press 2000).
- ⁷ Thomas W. Laqueur, *The Work of the Dead: A Cultural History of Mortal Remains* (Princeton: Princeton University Press 2015).
- ⁸ ‘Regaining Jerusalem: Eschatology and Slavery in Jewish Colonization in Seventeenth-Century Suriname’, *The Cambridge Journal of Postcolonial Literary Inquiry* 3, Special Issue 01 (2016) 11-38.
- ⁹ *Ed. Eschatology* is a branch of theology concerned with the final events in the history of the world or of humankind.
- ¹⁰ <http://www.blackheritagetours.com/>

Project Gendergap

Meer vrouwen op Wikipedia

Iedereen kent Wikipedia, het grootste en meest gebruikte referentiewerk ter wereld. Opgericht in 2001 en gebaseerd op de principes dat iedereen de inhoud kan bewerken en dat deze inhoud vrij beschikbaar is voor iedereen. Gratis en wereldwijd. Wikipedia wordt gezien als voorbeeld van een nieuwe en veelbelovende manier waarop mensen samenwerken en kennisdelen. In praktijk blijken deze mensen echter merendeels witte, Engelstalige mannen. Dat is problematisch voor een beweging die zich tot doel heeft gesteld de opslagplaats van alle menselijke kennis te zijn.

/ Michelle van Lanschot /

Casus baljurk en de gendergap

‘Weet jij wat een baljurk is?’ De man van middelbare leeftijd – gemillimeterd haar, bril en overhemd – kijkt mij verbaasd en geamuseerd aan. Het briefje met deze vraag trof hij zojuist aan in een geluiskoeke. De locatie is de jaarlijkse conferentie voor mensen die betrokken zijn bij Wikipedia. Op deze online-encyclopedie wordt een baljurk omschreven als ‘een feestelijke jurk met een nauwsluitend lijfje, die vanaf de taille wijd uitloopt’. Voor 2007 echter ontbrak een verwijzing naar dit kledingstuk en wie tussen 2007 en 2014 de term ‘baljurk’ opzocht, vond een pagina over een geveldecoratie in Den Haag. Een illustratief voorbeeld voor de ‘gendergap’: de afwezigheid van vrouwen op Wikipedia. Het uitdelen van geluiskoeke met deze en andere vragen dient tijdens de conferentie om het gesprek aan te gaan over dit probleem.

Wikipedia als bolwerk van witte mannen

Iedereen kent de online-encyclopedie Wikipedia en wellicht ook zusterprojecten, zoals media- en beeldbank Wikimedia Commons en

Michelle van Lanschot (1984) schreef dit stuk namens de leden van de Gendergap-werkgroep. Van Lanschot is sinds 2013 actief op Wikipedia en sinds 2015 betrokken bij de Gendergap-projectgroep. In het offline/echte leven werkt zij als adviseur auteursrecht voor culturele instellingen.

Heb je vragen of opmerkingen over dit artikel, neem dan contact op met projectcoördinator Denise Jansen: jansen@wikimedia.nl.

database Wikidata. Een wereldwijde online-gemeenschap van vrijwilligers bewerkt en onderhoudt deze verschillende projecten. Maar die groep blijkt in praktijk uit merendeels witte, Engelstalige mannen te bestaan.

Deze zogenaamde ‘gendergap’ is een tweeledig fenomeen. Enerzijds zijn weinig vrouwen actief als vrijwilliger. Uit verschillende onderzoeken – verricht onder bewerkers wereldwijd – blijkt dat tussen de 6 en 22 procent zich identificeert als vrouw.¹ Anderzijds blijft ook het aantal artikelen over vrouwen en ‘vrouwelijke’ onderwerpen achter. Voetballers die vijf minuten in een eredivisiewedstrijd hebben gespeeld krijgen een pagina, historisch significante vrouwen ontbreken.

Voormalig Wikipedia-topvrouw Sue Gardner – die het fenomeen onderzocht – noemt verschillende oorzaken: vrouwen hebben minder vrije tijd; ze zijn ondervertegenwoordigd in ICT-beroepen en ze voelen minder behoefte om met discussie hun gelijk te halen.² Binnen de Wikipedia-gemeenschap ontstaat een gendergap door ingewikkelde regels; een complexe interface; de vijandige toon van discussies; en het gebrek aan steun binnen de online-beweging.³

Project Gendergap en Atria

Om Wikipedia vrouwvriendelijker te maken is in 2015 de Nederlandse Gendergap-projectgroep opgericht, die samenwerking zoekt met instellingen als Atria, Opzij en het Textielmuseum in Tilburg. Daarnaast komen leden van de werkgroep eens per maand naar het kantoor in Utrecht van Wikimedia Nederland (de groep professionals die Wikipedia-vrijwilligers ondersteunt) om geïnteresseerden op weg te helpen.

Ook organiseert de Gendergap-groep verschillende schrijfmiddagen, waarbij het soms lastig blijkt om een artikel ineens online te krijgen. De controle op nieuwe Wikipedia-artikelen is namelijk streng. Als de aangemaakte artikelen bijvoorbeeld te veel of te letterlijk tekst overnemen uit andere bronnen, ontstaan er discussies over auteursrecht. Maar neutrale Wikipedia-moderatoren beoordelen alle artikelen en aanpassingen. En zo zijn uiteindelijk, na aanpassing, alle lemma’s gehandhaafd die deelnemers aan de Opzij-schrijfmiddag vorig jaar schreven.

Ten slotte houdt de Gendergap-groep op haar projectpagina bij welke artikelen over vrouwenonderwerpen nog ontbreken op Wikipedia. Aandachtsgebieden zijn vrouwen en kunst, de tweede feministische golf en textiel. Hierover werden in 2015 103 artikelen geschreven.

Voorafgaand aan het Gendergap-project huisvestte Atria – kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis – in 2014 een zogenaamde ‘Wikipedian in special resi-

dence’. Dat is een betaalde tijdelijke kracht met veel Wikipedia-kennis die een instelling leert hoe het aan de slag kan met schrijven voor Wikipedia en het toevoegen van beeldmateriaal. Dit leverde 24 nieuwe artikelen op, 128 verbeteringen en 46 mensen die een schrijfinstructie volgden. Ook doneerde Atria verschillende afbeeldingen uit het Internationaal Archief van de Vrouwenbeweging aan de beeldbank van Wikimedia Commons. De pagina’s waarop deze afbeeldingen staan werden tot april 2015 829.027 keer geraadpleegd.⁴

Zelf aan de slag?

Het baljurk-artikel is er, de doop-, gala- en hoepeljurk ontbreken nog. Indien je na het lezen van dit artikel je steentje bij wilt dragen, ga dan vooral gewoon aan de slag. Maak een account aan, doe de snelcursus ‘Wikipedia bewerken’ en begin.⁵ Schrijven voor Wikipedia brengt enorme vrijheid met zich mee. Het hoeft niet perfect te zijn, het idee is juist dat het collectief meer weet dan het individu. Ga het gesprek aan, schrik niet van stellige reacties en zoek samen naar de beste oplossing. Ben je niet direct van het schrijven? Sommige bewerkers houden zich bezig met schrijven, anderen met tekstredactie, fotografie of het organiseren van evenementen. Iedereen kan op haar of zijn eigen manier een bijdrage leveren. Indien je tips of advies nodig hebt, ben je altijd welkom om langs te komen op een gendergap-zaterdag in Utrecht. Op de projectpagina staat meer informatie. ///

Noten:

- ¹ <http://blog.wikimedia.org/2015/04/30/how-many-women-edit-wikipedia/> geraadpleegd op 3-1-2015
- ² https://meta.wikimedia.org/wiki/Address_the_gender_gap/FAQ#Why_do_so_few_women_edit_Wikipedia.3F geraadpleegd op 3-1-2015 en <http://suegardner.org/2011/02/19/nine-reasons-why-women-dont-edit-wikipedia-in-their-own-words/> geraadpleegd op 4-1-2015
- ³ https://en.wikipedia.org/wiki/User_talk:Jimbo_Wales/Archive_170#The_WP:SIGNPOST_and_inappropriate_images en https://meta.wikimedia.org/wiki/Address_the_gender_gap/FAQ#Why_do_so_few_women_edit_Wikipedia.3F geraadpleegd op 3-1-2015
- ⁴ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:GLAM/Wikipediandians_in_Special_Residence/Atria/Resultaten geraadpleegd op 2-1-2016
- ⁵ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Snelcursus>

Elise van Calcar-Schiötling (Amsterdam, 19 november 1822 - Den Haag, 13 juli 1904)

Op de grenzen van twee werelden

“Daar moest meer zijn te weten, te ontdekken en te leren, zei mijn onrustig verlangen naar meer licht...”

Elise van Calcar wordt vandaag de dag vooral herinnerd om haar verdiensten op het gebied van onderwijsvernieuwing en vrouwenrechten. Als schrijfster van poëzie, verhalen en romans – waardevolle tijdsdocumenten – is ze evenmin onbesproken gebleven. Weinig schrijvers besteedden echter substantiële aandacht aan Van Calcars ‘christelijk spiritualisme’, waarin evangelie en spiritisme¹ samenkwamen. Niettemin bezette ze hiermee een unieke plaats in het Nederlandse spiritistische landschap van de tweede helft van de negentiende eeuw.

/ Marga Greuter /

Elise van Calcar wilde zich niet aansluiten bij de aanhangers van het Franse spiritisme, omdat die in reïncarnatie geloofden, en ze was de enige vrouw en niet-domeinee in de groep theologen, ‘De Groningers’, die net als zij het geloof in de communicatie met geesten dienstbaar wilden maken aan het protestantisme.² Om duidelijk te maken dat ze meer gemeen had met het Angelsaksische ‘spiritualism’ dan met het Franse spiritisme, noemde Van Calcar haar leer ‘spiritualisme’. Haar eerste biograaf, kunstschilder en schrijver J.H. Sikemeier (1877-1958), meende dat zich hierin een vroege, zich steeds sterker ontwikkelende neiging tot mystiek en religiositeit had uitgekristalliseerd.³ De vraag of deze neiging ook haar andere activiteiten kan hebben beïnvloed, staat centraal in mijn onderzoek naar de religie in het leven en werk van Elise van Calcar.

Van Calcars tijdschrift *Op de grenzen van twee werelden: onderzoek en ervaring naar het hogere leven* is daarvoor een belangrijke bron. De laatste achtentwintig jaar van haar leven – vanaf 1877 – vulde ze dit orgaan met autobiografische verhalen en een bonte verzameling artikelen over onder andere geestmanifestaties, theologische kwesties en heterodoxe stromingen. Niet alleen verschaffen die ons inzicht in wat er destijds door wie werd gepubliceerd over deze onderwerpen, maar ook hoe Van Calcar in een door mannen gedomineerd theologisch bolwerk een eigen stem wist te verheffen.

Een vrouwenhoofd is geen mannenhoofd

Elise was het enige kind van Anna Carolina Fleisch(h)acker en Johannes Schiötling, die haar op haar zesde jaar had geëcht. Beiden waren Evangelisch-Luthers gedoopt en lidmaten van deze kerk. Ze voedden hun dochter op

volgens de verlichte opvattingen van het Nut met kennis en discipline, maar ook met een geloof waarin mededogen, barmhartigheid en naastenliefde centraal stonden. Op zoek naar een eigen geloofsrichting bezocht Elise aanvankelijk de Remonstrantse kerk in Amsterdam, waar ze kwam luisteren naar beroemde kanselredenaars als Des Amorie van der Hoeven en Isaac da Costa. Daarna sloot ze zich aan bij het Reveil, deed belijdenis bij de Afgescheiden gemeente en nogmaals in de Hervormde kerk.

Ze bleef echter zoeken naar een echt, oorspronkelijk christendom, zo blijkt uit haar dagboek aantekeningen. En tegelijk naar mogelijkheden om te studeren. Wijsbegeerte of theologie was haar ideaal. Een gesprek met haar vader daarover liep echter uit op een enorme teleurstelling. Met zijn “een mannenhoofd is niet precies als een vrouwenhoofd, niet waar?”⁴ ontnam hij haar elke illusie. Het was haar, zo schrijft ze, “alsof ik mij met zachte hand uit Minerva’s voorhoven voelde wegleden. De verheven godin wilde alleen door zonen en niet door dochteren gediend worden.”⁵ Maar ze berustte erin en keerde terug naar het doel dat ze zich eerder had gesteld, dat wel bereikbaar was voor meisjes: onderwijzeres worden en een eigen school beginnen.

Schrijven is noodzaak

Eenmaal geslaagd voor haar examens als hulp-onderwijzeres werkte Van Calcar als gouvernante bij verschillende gezinnen in Nijkerk en Amsterdam. Ze hield daar een dagboek bij en

bron: Atria

Portret van Elise van Calcar rond 1850

begon artikelen te schrijven voor *Maria en Martha*,⁶ een blad met ‘lectuur voor christenvrouwen en moeders’. Daarna waagde ze zich aan romans. Haar eerste grote roman was *Hermine* (1850), waarin ze mannen en vrouwen in de verschillende godsdienstrichtingen van die dagen portretteerde. Opvallend thema hierin, en ook in later werk, zijn vrouwen die zich vanuit een evangelische overtuiging inzetten voor armen en zieken. Vrouwen waren daar geschikter voor dan mannen, schrijft Van Calcar in *Tabitha* (1856), een monografie over armenzorg. Mannen lieten zich te gemakkelijk meeslepen door “klagten en flemerij van vleijende mooipraatsters”.⁷

Vooraf in de periode na haar huwelijk in 1853 met de doopsgezinde Herman Carel van Calcar (1824-1905) was ze een zeer productief schrijfster. “Ze moet wel, en zonder ophouden, het vermoordt haar” schreef de schrijfster Truitje Bosboom-Toussaint aan Johannes Potgieter (eveneens schrijver).⁸ Bosboom verwees daarmee naar de tegenvallende inkomsten uit de steenfabriek die Herman van Calcar had gekocht. Daar kwam verandering in toen hij burgemeester van Sommelsdijk (op

Goeree-Overflakkee) werd en zijn vrouw in de ban raakte van de pedagogische ideeën van de Duitser Friedrich Fröbel. Ze reisde daarvoor het land in en publiceerde erover. De jaren daarna werd ze in beslag genomen door de oprichting (1865) en het directeurschap van haar Opvoedingshuis voor meisjes – potentiële Fröbeliaanse opvoedsters – te Leiden. Een conflict met het uit juristen en dominees bestaande bestuur over haar salariseisen en hun ongewenste inmenging in godsdienstzaken vormde de aanleiding tot de uiteindelijke sluiting van het huis in 1873. Vermoedelijk was het opkomende spiritisme Van Calcar ook inmiddels meer gaan boeien. Haar ideeën daarover had ze namelijk een jaar eerder gepubliceerd in *Kinderen der eeuw* (1872), een driedelige roman waarin ze behalve haar voors en tegens van het Franse spiritisme ook haar theorieën verwerkte over de noodzaak van een goede opvoeding, het gebrek aan studiemogelijkheden voor vrouwen, de betekenis van vrouwen voor de armen- en ziekenzorg én de handelingsonbekwaamheid van getrouwde vrouwen.

Geestelijke autoriteit

De opkomst en bloei van het Franse spiritisme en het Angelsaksische spiritualisme die na 1848 Nederland veroverden bood vrouwen nieuwe mogelijkheden om hun stem te laten horen. Als (genezend) medium konden ze nu een aanzien verwerven dat ze eerder hadden ontbeerd. Voor Van Calcar betekende het een mogelijkheid om zich als geestelijke autoriteit te profileren in haar maandelijks tijdschrift en brochures én door lezingen te geven. Daarnaast had ze een leidende rol in de magnetiseurspraktijk die ze met haar man was begonnen. Daar werd het vrouwelijke medium weliswaar door hem met strijkende handbewegingen in slaap gebracht, maar verder was het een vrouwelijke aangelegenheid. Het medium maakte via vrouwelijke geleidegeesten contact met overleden artsen en hypnotiseurs, waarna deze hun diagnoses en behandelingen voor de patiënt weer doorgaven aan het medium, die ze in automatisch schrift optekende. Van Calcar ontcijferde deze krabbels ten slotte. Het hoeft geen verbazing te wekken dat die behandelingen in haar optiek beter aansloegen dan die van levende reguliere artsen, en dat ze hierin een argument vond om ook op medisch gebied autoriteit te claimen.⁹

Haar interesse in het 'dierlijk magnetisme'¹⁰ van de Duitser Franz Anton Mesmer was gewekt door het werk van de Zwitserse theoloog en predikant Kaspar Lavater, dat ze in haar jeugd las. Ook Lavaters onsterfelijkheidsleer, waarin iedereen zijn goede of slechte leven op aarde zou moeten voortzetten in het hierna-maals, bleef ze haar hele leven uitdragen. Van Calcar was door haar mediamieke moeder in haar jeugd al bekend geraakt met geestcommunicaties en literatuur over zieneren en zieneressen. Maar het boek over de zieneres Friederike Hauffe,¹¹ dat ze in 1847 met haar moeder las, had de aanzet gegeven tot een serieuze be-

studering van de communicaties. Naar Van Calcars zeggen bewezen deze dat de menselijke natuur nog een rijke onbekende achtergrond had. Wel moest de mens als onsterfelijk wezen onderwerp van die studie zijn en niet het glaasjesdraaien of tafelkloppen. Dat was laag-bij-de-gronds vermaak voor de materialistische massa. Van Calcars afkeer van materialisme strekte zich ook uit tot een fel verzet tegen aardse reïncarnatie. De materiële wedergeboorte was iets voor materialisten die alleen met een lichaam leefden, oordeelde ze.¹² Getuige de correspondentie en uitwisseling van artikelen voor elkaars tijdschriften, vond ze in dit opzicht een geestverwante in de Britse christelijk-spiritualiste Emma Hardinge Britten (1823-1899). Aan haar ontleende Van Calcar vermoedelijk ook haar streven naar het spiritualisme als een Nieuwe Bedeeling: een leer waarin de mens zelf verantwoordelijk is voor zijn plaats in het 'Zomerland', zoals het land aan gene zijde werd genoemd, waar iedereen ongeacht rang of stand gelijk was. Om dit idee te verspreiden richtte de onvermoeibare wegbereidster in 1887 de Spiritualistische Vereniging voor Onderzoek en Ervaring op. Onder deze noemer hield ze, tot het haar in 1899 te zwaar werd, reekens conferenties in haar woonplaats Den Haag. Een beroerte betekende in 1904 het einde van wat Van Calcar de kroon op haar levenswerk noemde. ///

Noten:

- ¹ In de algemene betekenis van een geloof in de mogelijkheid om met overledenen te communiceren.
- ² Deze groep dominees en hun geestverwanten staan centraal in D. Jansen, *Op zoek naar nieuwe zekerheid*. Amsterdam, 1994.
- ³ J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar*. Haarlem, 1921, p. 610.
- ⁴ E. van Calcar, 'Een vrouwenhoofd is geen mannenhoofd', in *Op de grenzen van twee werelden*, 1 (1877), p. 45.
- ⁵ E. van Calcar, *Op de grenzen*, 1, (1877), p. 46.
- ⁶ *Maria en Martha* en het bijblad voor kinderen *Moeders schoot* worden in 1844 opgericht en uitgegeven bij Joh. Enschedé & Zoon.
- ⁷ E. van Calcar, *Tabitha*, dl. 2. Amsterdam, 1956, pp.168-169.
- ⁸ Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint aan E.J. Potgieter, bewerkt en toegelicht door J. Bosboom Nzn. blz. 89, in Sikemeier, *Elise*, p. 225 en 261.
- ⁹ Zie hierover D. Draaisma, 'Een lichtstraal over de graven. Elise Van Calcar en het spiritisme', in *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 14, Feminisme en verbeelding*. Amsterdam, 1994, 126-150.
- ¹⁰ Een fysisch-psychische werking die een persoon door een verondersteld fluïdum (magnetische uitstraling) op een ander kan uitoefenen.
- ¹¹ J. Kerner, *De zieneren van Prevorst*. Tilburg, 1998. De oorspronkelijke Duitse uitgave dateert van 1829.
- ¹² E. van Calcar, *Op de grenzen*, 1 (1877), pp. 339-352, aldaar 350.

Marga Greuter (1946) heeft een MA in Religiewetenschap, *Mysticism and Western Esotericism* (2011) en werkt bij de vakgroep *Moderne Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen* momenteel aan een proefschrift over religie in het leven en werk van Elise van Calcar.

Portret van Elise van Calcar rond 1895 (Den Haag 1900)

bron: Atria

Service en boeken

Service / Conferentie

80-jarig jubileum Collectie IAV (Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging)

In december vierde Atria het 80-jarig jubileum van de Collectie IAV (Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging) met een tweedaagse internationale conferentie over archiveren in de 21e eeuw en vrouwenarchieven wereldwijd.

De feministen Rosa Manus (1881-1942), Johanna Naber (1859-1941) en Willemijn Posthumus-van der Goot (1897-1989) richtten in 1935 het IAV op, een archief annex bibliotheek. Deze collectie moest de geschiedenis van de vrouwenbeweging vastleggen en wetenschappelijk onderzoek mogelijk maken. De collectie startte met 300 boeken van Rosa Manus en een jaar later schonk zij het archief van feministe Aletta Jacobs (1854-1929). Uiteindelijk doneerde Manus in etappes ook haar eigen bibliotheek, archief en documentatie. Maar in 1940 sloot de Duitse bezetter de deuren van het IAV en de collectie verdween naar Duitsland en raakte door de oorlog verspreid. Slechts een gedeelte werd na de oorlog teruggevonden. Rosa Manus werd als internationaal actief pacifiste en joodse vrouw in Duitsland om het leven gebracht.

Bijzonder van Atria's jubileumconferentie was dat op 3 december 2015, precies 80 jaar na de oprichting van het oorspronkelijke IAV, een negental boeken en een los ex libris van Rosa Manus zijn teruggegeven aan Atria. In 2012 ontdekte de Zentral- und Landesbibliothek in Berlijn deze door de Nazi's geroofde exemplaren. Twee boeken hebben het ex libris van Rosa Manus voorin, in één ander boek staat het stempel van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging Amsterdam.

Service / Lezingen

Lezingenreeks 'Donderse Denkende Dames' te Brussel

Het Vlaams culturele Masereelfonds en gemeenschapscentrum Ten Noey organiseren jaarlijks de lezingenreeks 'Donderse Denkende Dames'. Deze bijeenkomsten zetten telkens een of meerdere significante vrouwen (van vroeger en nu) in de schijnwerpers. De domeinen en de periodes waarin deze bekende en minder bekende vrouwen actief waren zijn zeer divers, maar het gaat steeds om vrouwen die een belangrijke bijdrage leverden/leveren aan ons denken over de 'condition féminine'.

Volgende lezingen

24 maart 2016 – 20u: Oostenrijkse schrijfster Elfriede Jelinek door prof. dr. Inge Arteel (VUBrussel)

28 april 2016 – 20u: Franse feministe Marie Le Jars de Gournay (1565-1645) door *Historica*-redacteur Barbara Bulckaert

Locatie GC Ten Noey, Gemeentestraat 25, 1210 Brussel

7 euro/5 euro (gereduceerd)

Reserveren wenselijk via brussel@masereelfonds.be of 0032 (0)2 -502 38 80

Service / Boeken

101 Vrouwen en de oorlog

Marjan Schwegman nam 18 februari afscheid als directeur van het NIOD; de aanleiding voor de uitgave van *101 Vrouwen en de oorlog*, een boek met 101 biografieën van vrouwen in de Tweede Wereldoorlog. Zoals de titel al doet ver-

moeden heeft historica Els Kloek het boek samengesteld.

Het aandeel van individuele vrouwen in WOII is tot nu toe vaak onderbelicht gebleven en juist dat thema vormt een van Schwegmans interessegebieden. Er zijn talloze vrouwen die – gewild of ongewild – hun bekendheid vooral aan de oorlog ontlenden: ze zaten in het verzet, ze hielpen onderduikers, ze werden vervolgd, hielden een oorlogsdagboek bij of schreven voor de illegale pers, pleegden verraad, waren kampbewaakster of moesten werken als 'troostmeisje'. Als afsluiting van de 101 biografieën draagt Hans Blom, Schwegmans voorganger bij het NIOD, een biografie op aan 'de onbekende huisvrouw' en haar rol in de Tweede Wereldoorlog.

101 Vrouwen en de oorlog wordt uitgebracht in een kleine oplage en loopt vooruit op het omvangrijke naslagwerk *1001 Vrouwen in de 20ste eeuw*, dat eind 2017 zal verschijnen. Zie www.1001-vrouwen.nl.

Service / Expositie

Lichte zeden

in het Van Gogh Museum (t/m 19 juni)

In het Van Gogh Museum in Amsterdam is de tentoonstelling 'Lichte zeden. Prostitutie in de Franse kunst, 1850-1910' te zien. Het oudste beroep ter wereld was in de tweede helft van de 19de eeuw een favoriet onderwerp in de beeldende kunst. Gretig verbeeldde kunstenaars de prostitutie als aspect van het moderne stadsleven in Parijs en schilderden tippelende vrouwen op de boulevards, rijke courtisanes in hun salon en afgeleefde prostituees in het borddeel. Het museum toont onder andere werken van Vincent van Gogh, Edgar Degas, Henri de Toulouse-Lautrec, Kees van Dongen en Pablo Picasso.

Op 3 april geeft historica dr. Petra de Vries (Universiteit van Amsterdam) een lezing bij het Van Gogh Museum over 'Het redden van gevallen vrouwen: prostitutie en feministische strijd in Nederland, 1870-1900'.

Service / Expositie

Breitner: Meisje in kimono

(Rijksmuseum t/m 22 mei)

© Rijksmuseum

Geesje Kwak (1895-1896)

Het Rijksmuseum brengt voor het eerst alle versies van 'Meisje in kimono' door de Nederlandse schilder George Hendrik Breitner (1857-1923) bij elkaar. Zijn talloze variaties van een meisje in kimono, een icoon van het japonisme, ontstonden in de jaren 1893-1896. Het jonge model Geesje Kwak poseerde tussen haar 16e en 18e jaar voor bijna al Breitners schilderijen. Het meisje was afkomstig uit een Zaanse schippersgezin en in 1880 naar Amsterdam verhuisd.

De tentoonstelling is gebaseerd op nieuw onderzoek en laat voor het eerst de (voor zover bekend) volledige serie van 14 schilderijen zien, waaronder een tot nu toe onbekend 'Meisje in rode kimono' uit een particuliere collectie. Naast schilderijen worden ook tekeningen, schetsen en foto's getoond die de kunstenaar ter voorbereiding hierop maakte.

© Van Gogh Museum

Vrouw in een hemd of Danseres (1905) door André Derain (1880-1854)

Service / Kunst

Atalanta door Nina Nijsten

Atalanta – boeken, filosofie en muziek

"De wereld kan veel mooier, het denken kan veel dieper – dat is wat Atalanta wil uitdragen. In tastbare vorm: boeken en boekjes, filosofische spelletjes, affiches, een elpee, cd's, een dvd en een video. Of in minder tastbare vorm: lezingen en concerten.

Atalanta bestaat sinds 1980 en is erg kleinschalig. We zouden het liefst nooit ergens geld voor vragen, dus houden we onze prijzen zo laag mogelijk, en verder zijn we tegen elke vorm van onderdrukking, voor vrijheid en voor het putten van veel vrolijkheid uit radicale veranderingsgezindheid."

www.at-a-lanta.nl

© Nina Nijsten (oorspronkelijk verschenen in de Britse zine *Shape & Situate*)

